

ETIKA

1. AZ ETIKÁRÓL	4
Mi az etika	4
Az etika és a tudás más területei	5
Az etika jellege és feladata	5
Az etika módszeréről, forrásairól	6
2. AZ ETIKA TÖRTÉNETÉRŐL	7
Az etikátörténet mint a filozófiatörténet része	7
Történetének korszakai az európai filozófia történetében	8
Utalás példaként Arisztotelész, A. Szt. Tamás, Kant etikájára	8
3. AZ ERKÖLCSRŐL	11
Mi az erkölcs?	11
Az erkölcs alapjai, elvont jellemzése	11
Az erkölcsi szabályozás eszközei, módjai, modellje	12
Az erkölcs működése	14
Az erkölcs szerepéről	16
4. AZ ERKÖLCS TÖRTÉNETISÉGE	18
Jellemző nézetek	18
Történelem és erkölcs / Korok és erkölcsök	18
A változások két síkjáról	19
Példák	20
Van-e erkölcsi haladás?	20
5. ERKÖLCS A TÁRSADALOMBAN	21
Erkölcs és jog	21
Erkölcs és vallás	21
Erkölcs és politika	26
Gazdaság és erkölcs	28
Szindrómák	29
6. ERKÖLCSI TÖRVÉNYEK ÉS KÖTELESSÉG	31
A probléma	31
Erkölcsi normák, törvények	31
Kötelesség	32
Törvényszegés, bűn és büntetés	33
Az erkölcsi normák eredetéről, történetiségéről	34
Érvényesség, hatókör	35
Szerepük	36
A kötelességek konfliktusa	37
Kötelességek – jogok	37
7. ERKÖLCSI ÉRTÉKELÉS, ÉRTÉKEK	38
A probléma	38
Az értékelés elvi/elméleti kérdései/vonatkozásai	38
Az értékelés gyakorlati vonatkozásai	38
Az értékelés alanyáról	39
Az erkölcsi ítéletek szubjektív jellege	40
Az értékelés kettős szerepe az erkölcsben	41

8. ERÉNYETIKA	42
A probléma	42
Az erény fogalmáról	42
Az erény sajátossága, szerepe az erkölcsben	43
örténeti vonatkozás	43
Néhány példa	43
Mit kezdhetünk velük manapság?	47
9. AZ IGAZSÁGOSSÁG	49
Az igazságosság fogalmáról	49
Arisztotelész az igazságosságról	49
Rawls az igazságosságról	50
10. ERKÖLCS ÉS FELELŐSSÉG	53
Szabadság – felelősség	53
Az erkölcsi felelősség: a két alaphelyzet	53
11. ERKÖLCS ÉS SZEMÉLYISÉG	56
A személyiségről	56
Az erkölcsi személyiség	56
12. AZ EMBERI ÉLET VÉDELME	59
A probléma	59
Az előzményekről	59
A jelen helyzetről	60
Abortusz	60
Eutanázia	61
Halálbüntetés	62
Öngyilkosság	63
13. A DISZKRIMINÁCIÓRÓL	64
A probléma	64
Pillantás az előzményekre	64
Az európai fejlődésről, az újkori nyugati társadalomról	64
Társadalmi-erkölcsi problémák s lehetséges megoldásuk	65
14. EMBER ÉS KÖRNYEZETE	66
Az elméleti megközelítés	66
A gyakorlati megközelítés	66
A probléma komplex jellege	67
Kollektív felelőtlenség vagy felelősség – vagy tehetetlenség?	67
15. ERKÖLCS ÉS MÉDIA	68
A fogalomról	68
Néhány megjegyzés a médiáról, szerepéről	68
Média és erkölcs	69
16. AZ ERKÖLCSI NEVELÉSRŐL	70
AJÁNLOTT IRODALOM	71

Előzetes megjegyzés

Az etikákat általában két nagy csoportba sorolják; az egyik csoport a *normatív etika*, a másik a *filozófiai etika* (metaetika). Mindkettőnek használatos más elnevezése is, illetve a felosztás nem általánosan elfogadott; vannak ettől eltérő felfogások.

Ha elfogadjuk ezt a felosztást, akkor is nehéz következetesen kitartani mellette. Az etikák (létező etikai elméletek) többsége ugyanis nem sorolható be egyértelműen a két csoport valamelyikébe.

Az ún. normatív etika főleg azzal foglalkozik, hogy mi az erkölcsi jó, mi a helyes, mit kell tennünk, melyek a kötelességeink, mire törekedjünk, hogyan éljünk s miért. Vagyis egy meghatározott erkölcsi értékrendet, tanítást alapoz meg, fejt ki, képvisel és próbál meg érvényesíteni.

A filozófiai etika ezzel szemben magát az erkölcsöt vizsgálja: az erkölcs lényegét, természetét, szerepét –, illetve az erkölcsi fogalmak, etikai kategóriák, kijelentések tartalmát, jelentését, megalapozásának eltérő változatait, használatát tanulmányozza.

Az etika ilyen felosztását, tagolását alkalmazza például *A Companion to Ethics* c. áttekintő igényű összeállítás (amelyet Peter Singer szerkesztett), s amelynek 7 része a következő kérdéskörökkel foglalkozik (némileg pongyola fordítással):

- I Az (erkölcs) gyökerei, eredete.
- II A nagy etikai/erkölcsi tradíciók. – Indiai, buddhista, klasszikus kínai, zsidó, keresztény és iszlám etikák.
- III Nyugati filozófiai etikák, vázlatos áttekintés. – Antik görög etika, középkori és reneszánsz etikák, modern erkölcsfilozófiák.
- IV Hogyan éljünk? – Természeti törvény, kanti etika, társadalmi szerződés tana, egoizmus (önzés-elmélet), kortárs deontologikus felfogás, a 'prima facie' kötelességek, következményelvűség, hasznosság és a jó, erényelmélet, jogok.
- V Alkalmazások (alkalmazott etika). – Világ-szegénység, környezet-etika, euthanázia, abortusz, nemi magatartás, személyes kapcsolatok, egyenlőség-diszkrimináció-előnyös megkülönböztetés, állatok, üzleti erkölcs, bűnözés és büntetés, politika és a tiszta kezek problémája, háború és béke.
- VI Az etika természete. – Realizmus, intuicionizmus, naturalizmus, szubjektivizmus, relativizmus, 'universal prescriptivism', erkölcsiség és pszichikai fejlődés, módszer és erkölcs-elmélet.
- VII Kételyek, kritikai attitűd (az etikával szemben). – A feminista etika eszméje, a fejlődés(elmélet) jelentősége, Marx az erkölcs ellen, hogyan (is) függ az erkölcs a vallástól, a determinizmus következményei.

Ebben a tagolásban a 2., 4. és 5. részek a normatív etikához, a 3. és 6. pedig a filozófiai etikához tartoznak (a kötet szerkesztője szerint).

Az alábbiakban nem követem az etika e kettős tagolását. (Mindkettőhöz tartozó témák vegyesen fordulnak benne elő.) Van az etikának egy olyan megközelítése is, amelyet *leíró etikának* lehetne nevezni. (Röviden jelezve, ez inkább az erkölcs történeti, szociológiai jellegű vizsgálatát műveli.) Az alábbiak többnyire (szándékaim szerint) inkább ide sorolhatók.

1. Az etikáról

Mi az etika

Az 'etika', illetve 'morál' (erkölcs) szavakat általában szinonimának tekintik.

Az etikát többnyire úgy határozzák meg, hogy az az emberi tetteket, cselekedeteket vizsgálja – az erkölcsi jó és rossz szempontjából. (Például a lopás rossz, helytelen, az adakozás jó, helyes.) Ám az etika szó nagyon eltérő dolgokra, jelenségekre utal (afféle gyűjtőfogalom); például Arisztotelész Nikomakhoszi etika c. teoretikus művére, a hegyi beszéd erkölcsi tanítására vagy éppen az orvosi hivatás erkölcsi kódexére. Ezért az etikán belül megkülönböztetik az ún. filozófiai etikát (Arisztotelész), a normatív etikát (Jézus hegyi beszéde), illetve az alkalmazott etikát (orvosi etika), ezek aleteit s további különös etikákat.

A filozófiai etika (morálfilozófiának is nevezik) azt kísérli meg tisztázni, hogy mi a 'helyes', a 'jó', a 'helytelen', a 'rossz' stb. fogalmak jelentése, vagyis erkölcsi kategóriáink tartalmára kérdez rá. A normatív etika viszont azt taglalja, mit kell tennünk, hogyan viselkedjünk, miként éljünk. Az alkalmazott etika tulajdonképp a normatív etika körébe tartozik, egyes hivatások, vonatkozások, területek, problémák beható vizsgálatát tekinti feladatának.

Létezik egy másik felfogás is, amely szerint az etika az a tudomány, amely az erkölcsöt vizsgálja. Ennek lényegét a nyelv és a nyelvtudomány analógiájával jellemezzük. A nyelv az emberi gondolkodás és érintkezés eszköze, az emberréválás során, több százezer év alatt jött létre; minden ember ismeri, használja – az emberi, közösségi létet elgondolni sem tudjuk nélküle. Vele szemben a nyelvtudományt – amely a nyelvet vizsgálja s mintegy 2500 éve létezik – a nyelvészek művelik. Hasonló a helyzet az erkölcs (morál) és az etika esetében is. E szerint az erkölcs a primér jelenség: az egyének magatartását, egymáshoz való viszonyát szabályozó különös rendszer; minden ember ismeri bizonyos szinten, és jól-rosszul gyakorolja. A nyelvhez hasonlóan ugyancsak az emberré válás produktuma. Az etika viszont a tudományos gondolkodás (a filozófia) részeként született meg, az antik Görögországban. Elméleti képződmény, célja a megismerés, nem pedig a magatartás szabályozása közvetlen vagy áttételes módon.

Nincs egységes etika, illetve konszenzus a szóhasználatban. A továbbiakban etikán általában az ún. filozófiai etikát értem, az erkölcs (morál) kifejezéssel a fentebb jelzett, a magatartást szabályozó, összetett képződményre (részletesebb ismertetésére később keríték sort) utalok. Vagyis: Arisztotelész Nikomakhoszi etikáját, Kant A gyakorlati ész kritikája c. művét, G. E. Moore Principia Ethica c. írását s a hasonlókat etikának nevezem. Ezzel szemben például a hegyi beszéd erkölcsi tanítást tartalmaz.

Valójában a legtöbb, e körbe tartozó írás, értekezés nem sorolható egyértelműen egyik vagy másik fogalom alá; a két jelzett tendencia (elméleti megismerés és szabályozás) keveredik bennük. Különösen az olyan művekben, mint például Hobbes Leviatánja, Rousseau Emilje. Ez nem szerencsés, de meg kell barátkoznunk e helyzettel. A filozófiatörténet részét képező etikai elméletek többsége normatív jellegű. Mind az erkölcs, mind az etika határozottan ideologikus színezetű; ez a körülmény további megfontolásokat igényelne.

Az itt jelzett (elméleti és módszertani) problémák, buktatók vezettek újabban a *metaetika* fogalmához: az etikai fogalmak, értékek általánosabb, normatív és értékelő szempontokat meghaladó tisztázásának, megalapozásának igényéhez.

Meg kell itt említeni, hogy többen a normatív etika és a metaetika mellett egy harmadikat is említene: a *leíró etikát*. Tárgya a létező erkölcs; azt vizsgálja, mutatja be, hogy milyen erkölcsi normák, vélekedések, ítéletek, viselkedések, életmódok stb. léteznek. (Erkölcstszociológiának is nevezik.) E megközelítés kizárja annak eldöntését a kutató részéről, hogy mi a helyes, mi a jó, mit kell tenni, hogyan kell élni. Bemutatni törekszik a létező erkölcsöket. Ha van elméleti előfeltevése, azt az etikai relativizmus képezi. (A leíró etika tehát az erkölcs tudományos igényű vizsgálata akar lenni, amely az empirikus megközelítés, módszer fontosságát hangsúlyozza. Nagy szükség van ilyen kutatásokra; ezek alapozhatnák meg az elméleti/metaetikai vizsgáldást.)

Az etika és a tudás más területei

Az etika a tudományos igényű megismerés (filozófiai megismerés) része; a valóság egy meghatározott szeletével, dimenziójával foglalkozik. Mint ilyen egyidős a többi tudománnyal. A tudományok, az elméleti megállapítások, teóriák kölcsönösen feltételezik, megalapozzák és meghatározzák egymást. Az etika (akár hallgatólagosan) más diszciplínák megállapításaira épül, azokból indul ki. (Másik ihletőjük az élet, az élettapasztalat, az életismeret, az adott erkölcsi világ.) Történetileg a filozófia részeként művelték, ezért főképp a mindenkori filozófia egyéb részeinek megállapításaira, tanítására támaszkodott, azokból mint előfeltevésekből indult ki.

(A vallásos etikák – éretlemszerűen – az adott vallás tanításából indulnak ki.)

Arisztotelész, a sztoikusok, Szt. Tamás, Kant példája.

Az etika filozófiai, antropológiai, pszichológiai előfeltételei.

E körülményből is következik, hogy sosem volt, s ma sem létezik egységes etika; egymással rivalizáló, vitatkozó, egymást megtermékenyítő megközelítések és elméletek tarka képét látja az érdeklődő, akinek első látásra nem mindig sikerül a helyzetet áttekintenie.

Az etika jellege és feladata

A 'filozófiai etika' és a 'normatív etika' kifejezések egy alapvető problémára utalnak. Mi a célja, mit tekint feladatának –; egyszerűen szólva: mi is voltaképpen az etika. Ismeret vagy előírás, tény vagy érték(tételezés)? A valóság, világunk meghatározott területéről (az erkölcsről) nyújt-e hiteles képet, avagy előírások, követendő, betartandó normák, szabályok rendszere, illetve halmaza? Vajon a filozófus, aki etikai szöveget (tanulmányt, könyvet) ír, az erkölcs lényegét, szerepét vizsgálja, vagy pedig annak kiderítésén fáradozik, hogyan kell viselkednünk, mely előírásokat, tilalmakat kell betartanunk, mire kell törekednünk mint elérendő célra? Sőt, azt tekinti a feladatának, hogy morális törvényeket alkosson (avagy szerényebben: alapozzon meg)?

A "van" és a "legyen" problémája az etikától függetlenül is fogas elméleti kérdés. Az kell mondanunk: e dilemmával korábban nem voltak tisztában, illetve megkerülték vagy félretolták a problémát. (Avagy rosszul feltett kérdéssel állunk szemben? A köznapi gondolkodás, így az erkölcsi tudat evidenciaként kezeli az értékeket, normákat; ezek az emberek számára ugyanúgy adóttak, mint például az időjárás.)

Az etika szerepének félreértése, ha azt várjuk tőle: tétélezi, létrehozza, kidolgozza az erkölcsi követelményeket, meghatározza a normák tartalmát, azt, hogy mi helyes és mi helytelen. A közösségi lét gyakorlatában formálódnak az erkölcsi tartalmak. Nem a nagyon okos, zseniális etikusok agyából pattan ki az erkölcs rendszere. (Nagy erkölcsi tanítók, moralisták például nagyobb mértékben hozzájárultak az erkölcsi kérdések tisztázásához, egy adott erkölcs értékerendjének, normáinak korszakos megformálásához, formába öntéséhez, mint a teoretikusok etikái.)

Szögezzük le: az erkölcsöt nem szakemberek (az etika művelői) hozzák létre, s nem az etika megtanítása-tanulása teszi az embereket erkölcsössé. (Ahogy nem a fiziológiai ismeretek tesznek képessé bennünket az emésztésre, nem a nyelvtudomány tanít meg beszélni bennünket.) Szókratész ugyan azt gondolta, hogy ha ismerjük, mi a helyes, a jó, akkor ennek megfelelően cselekszünk. Elmélet és gyakorlat, megismerés és cselekvés között nincs ilyen közvetlen kapcsolat. Elméleti ismereteink ugyanakkor az élet minden területén formálják magatartásunkat, közvetett módon hatnak a gyakorlatra. Így van ez az etika esetében is.

Ugyanakkor nagy szükség van az etikai és erkölcsi kérdések vizsgálatára. Ugyanis mindkettő körül sok a félreértés és a visszásság. Itt csak utalásszerűen: újabban például az ideológiai, politikai manipuláció eszköztárában az erkölcs, az etika fontos szerepet tölt be. (Ám könnyen lehet, hogy e jelenség nem új; a hivatalos konfucianizmus például a paternalista hatalmi berendezkedésben pontosan így működött.)

Az etika módszeréről, forrásairól

Az etika számára (mint minden megismerés számára) fontos a módszertani kérdések tudatosítása és kidolgozása. A jelek azt mutatják, hogy ez az egyik gyenge pontja általában az etikának.

Egyrészt azt kell vizsgálni, hogy az eddigi etikák milyen módszereket alkalmaztak (s ehhez mérten mire jutottak). Erről csak annyit: szinte minden filozófiára, következésképp etikára jellemző a módszer, amelyet alkalmazott, illetve amely egész egyszerűen a rendelkezésére állt. Arisztotelész például etikájában is a reá jellemző realisztikus, analitikus eljárást alkalmazta. Szent Tamás két nagy forrása: a szentírás és az arisztotelészi filozófia alapján *az értelem alkalmazásával* dolgozta ki jellegzetes etikai rendszerét. (Etikai racionalizmus, deduktív megközelítés, illetve kifejtés.) Montaigne (moralista) számára az önmegfigyelés jelentette a módszertani kánont. (Az önmegfigyelés nála feltételezte mások megfigyelését is.) Spinoza megpróbálkozott a 'more geometrico' etikával. A felvilágosodás korának gondolkodói például a természet törvényenkönyvét dolgozták ki. Kant kritikai szemlélete, módszere nyomja rá bélyegét A gyakorlati ész kritikája c. híres művére. A keresztény erkölcssteológia művelői a Biblia, illetve a kinyilatkoztatás elemzésére, értelmezésére alapozták tanításukat, míg a jelenkori analitikus filozófiai iskola követői a nyelv, az erkölcs, az etika nyelvezetének logikai elemzését tekintik követendő eljárásnak. Ahány módszer, annyi eredmény. (A módszerek megválasztása egyébként az elméleti előfeltevések, pozíció függvénye.)

Másrészt számot kell vetni a tudományosság módszertani feltételeivel, a tárgy természetének megfelelően. Az etika esetében ez nem könnyű. (Feltehetően ez a tudományok egyenlőtlen fejlődésének egyik oka. A teoretikus

etika máig nem különült el eléggé az általa vizsgált jelenségtől: az erkölctől; nem dolgozta ki ennek fogalmi rendszerét és eljárásait. A legtöbb etikai rendszer nem egynemű; két teljesen eltérő dolog keveredik bennük: 1. a teoretikus megismerés, minden közvetlen gyakorlati vonatkozástól mentesen, s 2. a köznapi gondolkodás és megismerés, amely mindig gyakorlati célokat követ s amelyben értékelő és normatív elemek vannak jelen.) További gondot okoz, hogy mind az etika, mind az erkölcs (az utóbbi fokozottabban) ideológiai természetű, ideológia függő. A filozófiai etika újabb útkeresése inkább kezdete a kérdések világos megfogalmazásának s a majdani megoldásnak.

2. Az etika történetéről

Az etikátörténet mint a filozófiatörténet része

Etikán itt s a következőkben (mint fentebb jeleztem) az ún. filozófiai etikát értem. (Vagyis azt a hagyományt követem, amely az etikát az erkölcs tudományának tekinti.) Ezért tautológia, ha azt mondom: története a filozófiatörténet része.

Egyszerűsítve: kezdetben nem létezett tudomány. Aztán létrejött a filozófia, s foglalatok voltak szinte minden elméleti ismeretnek. Belőle váltak ki később az egyes tudományok, de nem minden területe vált önálló diszciplínává. Így például a logika, az esztétika, az etika továbbra is a filozófia része maradt, ami egyszerűen azt jelenti hogy a filozófusok művelték őket, összhangban egymással, illetve elméletük egészével. Ezek tehát kölcsönösen megalapozták, illetve kiegészítették egymást. (A lételmélet s a megismerésről alkotott kép szolgált elméleti alapvetéskül a többieknek. Ezt látjuk már Arisztotelész vagy a sztoikus filozófia esetében, s általában a későbbiekben is.)

Az etikát a filozófi *gyakorlati* részének tekintették. Az elmélet (lételmélet, ismeretelmélet) tisztázza: mi van, illetve a létezőről miképpen szerezhetünk igaz ismeretet. Az etika – ennek ismeretében – megmondja, mit kell tennünk, hogyan kell élnünk, mire érdemes törekednünk. A sztoikus filozófia jól példázza a filozófia egyes részeinek összefüggését és tartalmi egységét.

Vagyis az etika megalapozását, elméleti előfeltételeit, kiindulópontját a filozófia képezi. A különböző filozófiai elméletekből eltérő etikai következtetések adódnak. Ahány filozófia, annyi etika.

Mindez logikus. Valójában más tényezők is szerepet játszottak, s jelentősen formálták a gondolkodók által kidolgozott rendszereket, tanításokat. A filozófusok nem légyeres térben élnek. Nemcsak elméleti megfontolások, hanem értékválasztások, érték-tételezések is befolyásolják őket. Vagyis a már létező erkölcs, erkölcsi világ ugyancsak előfeltétele minden lehetséges etikának. Továbbá: személyiségük, létmódjuk, életmódjuk, sajátos helyzetük is nyomot hagy tanításukon. (Senki nem tud kibújni saját bőréből –, a filozófus sem. Arisztotelész számára például a megismerő tevékenység rejti magában/jelenti a legnagyobb gyönyört.)

Belátható: egy adott filozófia eleve megszabja, körülhatárolja az etika kiindulópontját, alaptételeit, jellegét, beállítottságát. Platón idea-tana immanensen tartalmazza a legfőbb etikai kategóriákat, értékeket. A realiztikus gondolkodású, szemléletű Arisztotelész, aki szerint az ember eszes, értelmes,

megismerő, ítéletalkotó s közösségi (társas) lény, e tényezőkből magyarázza az erkölcsöt.

(Lásd az etika módszeréről, kifejtésének, filozófiai megalapozásának kérdéséről fentebb mondottakat.)

Történetének korszakai az európai filozófia történetében

Az etika történetét hasonlóan tagoljuk, mint a filozófiáét. Vagyis nagy korszakai: (1) antik görög és római etika; (2) középkori etika, ami jórészt a patrisztika és a skolasztika része; (3) a reneszánsz és humanizmus; (4) újkori etikák. E korszakok eltérő társadalmi állapotokat, formációkat jelentenek, s az etikák más és más erkölcsi valóságok talaján fejlődtek ki. Az erkölcs szerkezetében, jellegében s tartalmában is lényeges módosulások, változások történtek. E folyamatokat egyébként eddig kevésbé vizsgálták. Itt csak utalok arra, mire gondolok. A tradicionális, személyi alá- és fölérendeltséggel, uralmi-szolgasági viszonyokkal jellemezhető, közösségi jegyeket hordozó, döntően agrár jellegű társadalmak másképp szerveződnek és működnek, mint a tőkén, a pénzviszonyon alapuló, technikai, technológiai forradalmak során létrejött modern társadalom. Egy konkrét vonatkozásra utalva példaként: a korábbi történeti korszakokban lényeges, esetenként döntő szerepe volt a vallásnak, amely az erkölcs letéteményeseként jelent meg. Itt nincs mód e kérdés akárcsak vázlatos kifejtésére sem. *(L. alább, 5. fejezet.)

Utalás példaként Arisztotelész, A. Szt. Tamás, Kant etikájára

Az etika történetének tárgyalására e keretek között nincs mód. Helyette néhány jelentős gondolkóra, etikájára utalok példaként. Jelzi ez az etika tartalmát, problematikáját, szemléletét, s a különböző felfogásokat (látszólag ugyanarról a kérdéstről). Az etikák ugyanis jellegzetesen eltérnek egymástól kiindulópontjukban, tartalmukban, szemléletükben, egyáltalán abban, hogy mit tekintenek az erkölcs lényegének. Ezért különböző típusú etikákról beszél a szakirodalom. Megkülönbözteti például az erény-, a deontologikus, az utilitarista stb. etikákat.

(Az Enc. of Applied Ethics c. kiadvány a következő módon csoportosítja az etikákat: 1) Religious Ethics; 2) Natural Law; 3) Virtue Theory; 4) Utilitarianism; 5) Kantianizm; 6) Contractarianizm; 7) Intuitionism. Ezekben belül további megkülönböztetések lehetségesek, illetve vannak ettől eltérő tipológiák.)

A következők arra is példával szolgálnak, hogyan, milyen ismérvek alapján csoportosítjuk, tipizáljuk az etikákat.

Arisztotelészt (i.e. 384-322) az etika első, s máig egyik legjelentősebb művelőjének tekintik. *Nikomakhoszi etika* c. művében olyan alapvető kérdéseket vizsgál, mint például az élet célja, a legfőbb jó, az erény mibenléte, az igazságosság stb. Etikája immanens-teleologikus jellegű. Okfejtése: az ember cselekvő, tevékeny lény. Minden tevékenység célja valami jó. A legfőbb jó a boldogság. Ehhez kellene külső javak, ám ezek csak feltételei. A boldogság mint tartós állapot az ember sajátos tevékenységében rejlik, "a boldogság döntő tényezője az erény szerinti tevékenység". A megfelelő tevékenység (viszont/tehát) az erényekben alapozódik meg, ezekből ered. Az erények vizsgálata képezi Arisztotelész etikájának voltaképpeni tartalmát, középpontját. Az erények kétfélek: észbeliek és erkölcsiek. Az erkölcsi erények egyike sem

természettől fogva van meg bennünk; a hozzájuk hasonló tevékenységből fejlődnek ki; a szokás által lehetünk bennük tökéletessé. Az erény nem érzélem, nem képesség, hanem lelki alkat (karakter?). Az erkölcsi erény két szélsőség, hiány és túlzás közötti közép (az emberhez, az adott személyhez viszonyított közép). – Az erények listája és taglalásuk: bátorság, mértékletesség stb. – Arisztotelész vizsgálja a cselekedetek erkölcsi szempontból releváns vonatkozását: saját akaratunkból, a kényszerből, illetve a tudatlanságból fakadnak-e. – Arisztotelész az igazságosságról, a gyönyörrel, a barátságról. (Elemzéseinek jellemzője a tartalmi gazdagság, az emberi-közösségi kapcsolatok stb. sokszínű bemutatása.)

A gyönyörrel, különböző fajtáiról, gyönyör és boldogság kapcsolatáról. “...minden tevékenységnek megfelel egy vele benső összefüggésben lévő gyönyör.” – Tevékenységek, gyönyörök és boldogság. A legkiválóbb az elmélkedő tevékenység (benne valami isteni lakozik). Másodsorban következik az az élet, amely a többi erény alapján áll...

Arisztotelész etikai elemzéseit a politikára történő utalással zárja; az állam célja ugyanis nagyobb és tökéletesebb, mint az egyéné.

Arisztotelész etikáját az erény-etikák (virtue ethics) közé sorolják; tulajdonképp az erényetika prototípusának tekinthetjük. Rövid ismertetése alapján is nyilvánvaló, miért. Az elmélet alapfogalma az erény, ez áll vizsgálódásainak középpontjában. Az erényen alapul az erkölcs, ez alkotja lényegét. Ezeket kell az egyéneken kialakítani, illetve ezeket kell gyakorolni, megvalósítani. (Vele szemben a kötelesség-etika, az ún. deontologikus etika áll.)

Aquinói Szent Tamás (1225/26-1274) a középkor s a kereszténység egyik legnagyobb hatású filozófusa és teológusa, a skolasztika képviselője. Teocentrikus rendszerében jelentős szerepet játszik az etika.

Utalás általános elméletére, rendszerére.

Tömör és találó jellemzés etikájáról: “Az arisztotelészi, szentágostoni etika és a korábbi középkor hagyományainak eredeti szintézise Szent Tamás rendszeres összefoglalásra törekvő etikája, mely szervesen illeszkedik be gondolatrendszerébe. Ez az etika is pszichológiai kiindulású, mint az arisztotelészi, de az emberi törekvés végső célját az örökkévalóságba helyezi.” (Kecskés, A bölcsélet története, 216.)

Minden cselekedet valami jóra irányul. Van egy végső érték, legfőbb jó – az életcél. Egyedül Isten lehet az emberhez méltó életcél. (Tökéletesedni, Istenhez hasonlóvá válni, hozzá eljutni.) Isten teremtő s egyúttal a világegyetem végső célja is. Az erkölcsi élet (lényege) Isten mint végső cél felé való öntudatos törekvés, amely az ember szellemi képességeinek, az értelemnek és az akaratnak Isten örök szemléletében és szeretetében tökéletesen kielégülő tevékenységével valósul meg.

A cselekedetek erkölcsi jellege mint az akarat függvénye.

Tamás a természeti törvényről mint az erkölcs alapjáról. (Natural law theory.) A felismerhető, szabályozó elv (*synthesis*): “a jót meg kell tenni, a rosszat kerülni kell”. Ez Isten örök törvényének értelmünk útján való közlése, *természeti törvény*.

A lelkiismeret mint a konkrét esetekben eligazító tényező.

Erénytana. Az ún. teológiai erények (hit, remény, szeretet). A kardinális erények (okosság, igazság, lelki erősség, mértékletesség).

* A tomista etikát a természeti törvény fogalmával operáló etikák közé sorolják (natural law ethics). Ennek több változata van, már az ókorban is létezett. A természetről, közelebbről az emberi természetről vallott felfogáson alapul.

Tamás és a morális törvények; a tízparancsolatról.

Spinoza (1632-1677) etikájáról. *

Immanuel Kant (1724-1804) az újkori filozófia és etika egyik legjelentősebb gondolkodója. Magát úgy tekintette, mint aki kritikai módszerével kopernikuszi fordulatot hajtott végre a filozófiában.

Az emberi megismerőképességet, tudatot vizsgálta: mire képes, s mire nem. Illetve: milyen a szerkezete, hogyan is működik, s mit produkál. A kanti kritizmus bírálatairól.

A tiszta ész kritikája.

Kant etikai főműve: A gyakorlati ész kritikája (1788). A kanti etika igénye: a feltétlen, szükségszerű erkölcsi törvény megalapozása. A kategorikus imperatívusz (= feltétlen parancs) mint *a priori* törvény. A kategorikus imperatívusz mint *formális* erkölcsi törvény. Az erkölcsi cselekedet ismérve (a törvény tisztelete mint kizárólagos motívum).

A kategorikus imperatívusz megfogalmazásai:

a) Cselekedj úgy, hogy akaratod maximája mindenkor egyszersmind általános törvényhozás elvéként érvényesülhessen. (138)

b) Cselekedj úgy, hogy az emberségre, mind a saját személyedben, mind bárki máséban mindenkor mint célra, sohasem mint pusztán eszközre legyen szükség. (62)

c) ?*

Kant szerint a morális cselekedet csak a törvény tiszteletéből eredhet.

Kant a *kötelességről*. 203. o., 186. kk., a tiszta gyakorlati ész mozgatórugóiról.

A gyakorlati ész posztulátumai: az akarat szabadsága, a lélek halhatatlansága, Isten léte.

Legalitás és moralitás.

Kant tételes erkölcsstanáról.

A kanti erkölcs-felfogás középpontjában a kötelesség fogalma áll. *Deontologikus* etika – szemben például Arisztotelész erény-etikájával.

Mill, John Stuart (1806-1873) haszonelvű etikája.

Az *utilitarista etika* mint a konzekvencializmus egyik formája.

3. Az erkölcsről

Mi az erkölcs?

Fentebb már jeleztem, mit értek erkölcsön. Az értelmező kéziszótár szerint: magatartást irányító, annak megítélését segítő, társadalmilag helyesnek tartott szabályok összessége, illetve ezek megvalósulása.

Az erkölcs az egyének magatartását, egymáshoz való viszonyát szabályozó különös rendszer. Mint a nyelvet, egy közösség minden tagja ismeri és gyakorolja; része, tényezője életünknek. Mindannyian alanyai és tárgyai is vagyunk, s erkölcsi kérdésekben mindenki illetékes. Működése a mindennapokban szinte automatikus, többnyire nem tudatos; betartunk bizonyos szabályokat, megfelelünk különböző elvárásoknak, megítélünk másokat s mások ugyanígy megítélnek bennünket, továbbá: folyamatosan kontrolláljuk, értékeljük saját magatartásunkat, tetteinket. (E tevékenységek és szerepek nem kisajátíthatóak és nem intézményesíthetőek.) Az erkölcsi normák kötelezőek, nem egyéni tetszés dolga, hogy elfogadjuk-e őket vagy nem. Érvényességüket többnyire azok sem vitatják, akik megsértik őket. (Alább látni fogjuk: e kérdés összetettebb; itt tekintsük érvényesnek az iménti kijelentést.)

Az erkölcsnek funkciója van (a magatartás szabályozása.) Az egyének tetteinek, magatartásának stb. szabályozása arra irányul, hogy a közösség működése lehetőleg zavartalan legyen, s hogy egyáltalán fennmaradjon, avagy (a tradicionális társadalmakban) változatlan formában létezzék tovább.

Az emberi közösségnek, a társadalomnak szüksége van tagjai magatartásának szabályozására; e nélkül nem tud normálisan működni. A szabályozás igénye hozta tehát létre, s ennek szükségessége miatt vált a közösségi lét egyik fontos elemévé. (A társadalom normális működése feltételezi az erkölcs egy minimumát.)

Az erkölcs alapjai, elvont jellemzése

Az erkölcs három (vagy négy) elemi eljáráson, tevékenységen alapszik, ezekkel jellemezhető. E három elemi eljárás, művelet egyébként az élet minden területén jelen van, szinte akaratlan-szándékolatlan velejárója, kísérője a köznapi gyakorlatnak, a mindennapi életnek. Ezek a következők: *megismerés, értékelés, előírás* (utasítás).

E három tevékenység a 'mindennapi' élet részeként s egymással állandó kölcsönhatásban megy végbe. Logikai sorrendjük kötött: a megismerés, a tapasztalat hozza létre az értékelést, s az értékelés alapozza meg s hozza létre szükségszerűen az előírást, az utasítást, a normát az emberi gyakorlatban. Megfigyelhetjük ezt például az eszközkészítés esetében. Különböző eszközöket készítenek az emberek, s ezeket használják. Sok tapasztalat, felismerés adódik ennek során azt illetően, hogy mit milyen anyagból s hogyan lehet elkészíteni, melyik a megfelelő, az alkalmas, illetve az alkalmatlan, a célnak nem megfelelő eszköz. Az alkalmas kiválasztódik és mintává válik, készítésének módja normaként rögzül. Valami hasonló történik az erkölcs esetében is.

A megismerés, értékelés és felszólítás (kölcsönhatásos) folyamata szinte mindent érint. Egyik fontos *tárgya az emberi tettek, cselekedetek, magatartások* s minden ezekkel összefüggő körülmény (például a személyes tulajdonságok). Az erkölcs akkor jön létre, amikor maguk az emberi tettek, cselekedetek válnak

a megismerés, az elemzés, mérlegelés, értékelés, szabályozás tárgyává. A cselekedeteknek, tetteknek ugyanis van eredménye, következménye, ami az emberek (a cselekvők s a többiek) számára nem közömbös. Motívumok, késztetések eredményezik őket, s az emberek tulajdonságai, legáltalánosabban értett kvalitásai fontos szerepet játszanak abban, mit és hogyan cselekszenek, hogyan alakul viselkedésük, magatartásuk, s mi lesz az eredménye. A közösségi lét mindezek megtapasztalását és tudatosítását eredményezi, akaratlanul is. Értékelésük (a tetteké, az emberi tulajdonságoké, a motívumoké, a következményeké – egymással összefüggésben) – szinte magától, a legtermészetesebb módon megtörténik. – Természetesen már viszonylag fejlett megismerést, gondolkodást tételezünk fel, amikor már például ok-okozati összefüggést képesek az emberek felfogni. Fokozatosan megtapasztalják, *felismerik, tudatosítják* saját tetteik, cselekedeteik hatását, következményét, amely lehet számukra előnyös, de ugyanúgy lehet hátrányos, káros is. Az értékelést úgy határozhatjuk meg, mint valamely szempont szerinti minősítést. Alapesete az, amikor két, ellentétes jelzővel illetjük a dolgokat. Ahogy a növényi termés lehet ehető vagy ehetetlen (emészthetetlen, mérgező), ugyanúgy az emberi tettek eredménye lehet hasznos vagy káros, kívánatos vagy nemkívánatos, jó vagy rossz. S innét kis lépések sora vezet el a felszólításhoz és tilalomhoz, az előíráshoz, utasításhoz, a parancshoz, vagyis a tettek, cselekedetek, az emberi viselkedés és magatartás szabályozásához. Valószínű, először a gyakorlatban, a spontán magatartásban, a szokásban mint igazolt s kötelező gyakorlatban. Azután következő lépésként a tabukban, az eseti tilalmakban, s ezek egyre bővülő, egyre általánosabbá váló rendszerében. Ilyennek tekinthetjük például az étkezéssel, a nemi élettel kapcsolatos tilalmakat – amelyek egy része már határozottan erkölcsi.

Miután kialakultak a normák, amelyek mindenki számára kötelezőek, ezek maguk válnak tetteink értékelésének alapjává. A törvénykövető magatartás helyeslést vált ki, míg a törvénytörés helytelenítést; ez utóbbi bűnnek minősül. A negatív minősítés további következménnyel jár, sajátos reakciót vált ki, gyakran szankcióval jár együtt. A szankció jellege és mértéke kialakul; tendenciájában a bűn súlyosságához igazodik

Az erkölcsi történések sajátos láncolatai, eljárások, procedúrák jönnek létre s az élet szerves részévé válnak. Tendenciájában az erkölcs a gyakorlat, az élet egészére érvényes. Vannak ugyanakkor olyan viszonylatok, amelyek az adott közösség életében kiemelkedő jelentőségűek; ezek válnak az erkölcs centrális kérdéseivé.

Valahogy így jött létre s így működik az erkölcs; a megismerés-értékelés-előírás ismétlődik benne állandóan jelenleg is. Ez biztosítja többek között a gyakorlatban az erkölcs szakadatlan módosulását, változását, a feltételek, az élet követelményeinek megfelelően.

Az erkölcsi szabályozás eszközei, módjai, modellje

A közgondolkodásban kialakult az erkölcsről egy nagyon egyszerű kép. Valami ilyesmi: adott egy kódex, egy szabály-együttes (például a tízparancsolat), ezt mindenki ismeri, továbbá mindenkinek el kell fogadnia s be kell tartania. Ehhez vegyük még a megítélés, a jutalom és büntetés fogalmát –, s nagyjából fel is vázoltuk az erkölcs képét.

Valójában az erkölcs egy összetett, eléggé bonyolult, s nem könnyen átlátható rendszer. (Ez nem akadály a megfelelő működésének.) Eszközök, módszerek, eljárások gazdag, változatos együttesét tartalmazza. Továbbá: különböző típusai, alakzatai, formái, szintjei léteznek.

Jellemzését, leírását kezdjük elemi megnyilvánulási formáival. (Bizonyára történetileg is ezek jelentek meg elsőül.)

Legfeltűnőbbek az ún. íratlan törvények, az *erkölcsi normák*, amelyek előírnak, illetve megtiltanak valamit: “Tiszteld apádat s anyádat ...!” “Ne lopj!” Az ilyen parancsok többnyire nem izoláltak, hanem társítva, listákba szedve, *kódexekbe* szerkesztve jelennek meg. E képződmények gyakran elfedik az ún. *szokáserkölcsöt*, amely a mindennapi életben érvényesül s annak fontos tényezője. A kialakult, létező szokások kötelezőek egy adott közösségben, köztük az erkölcsi szokások is. Például a rokon kapcsolatokon alapuló társadalmakban a kölcsönös ajándékozás (l. Malinowski, Mauss), vagy a kölcsönös segítség. Konfuciusz ’etikájának’ egyik alapfogalma a *szokás*, annak kötelező ereje (igaz: elsősorban a szertartásokra érti, de ezek erkölcsi viszonylatokat jelenítenek meg). A tradicionális társadalmakban (s az eddig létező formációk döntő többsége ilyen volt) tulajdonképpen a szokást, az általános gyakorlatot emelik normává az élet szinte minden területén, így az erkölcsben is. Gyakran verbálisan, nyelvileg is megfogalmazódnak ezek mint követelmények (például Úsz.: adj annak, aki kér, aki szűkölködik stb.).

A szokáserkölcsöt bizvást az erkölcs első, kezdeti formájának tekinthetjük. (Előzményeit pedig már a társas állatok viselkedésében megtaláljuk, vagyis biológiai előzményei vannak.) Az erkölcsi normák kialakulását feltehetően megelőzte a *tabuk* (alkalmi tilalmak) léte. (L. például az Ószövetségben szereplők tabukat.)

Itt célszerű arra utalni, hogy e megfogalmazások torzítanak. Kezdetben nem különült el egymástól erkölcs és jog, illetve a vallás. Viszonylag fejlett állapotot tükröz a külön *erkölcsi normák* és *kódexek* megjelenése. Létük feltételezi az egyének tetteinek ellenőrzését, értékelését és szankcionálását. Ezt egyre elvontabb *erkölcsi fogalmak*, *kategóriák*, *elvek* és összefüggő *tanítások* teszik lehetővé, amelyek maguk is e folyamatban születnek meg, kristályosodnak ki. (Például a tízparancsolat, Jézus hegyi beszéde, Didakhé stb.)

Hogy az erkölcs hogyan jött létre, mit tekinthetünk első formájának stb., azt illetően csak hipotéziseket dolgozhatunk ki, ám e hipotézisek tényeken, megfigyeléseken alapulnak.

Amikor az elméleti gondolkodás megjelenik, az erkölcsi jelenségek is a reflexió, a vizsgálódás tárgyává válnak. Ez az a pillanat, amikor létrejönnek, megfogalmazódnak az elvontabb *erkölcsi tanítások*. Megjelennek például a normák, az erkölcsi követelmények eredetéről szóló, illetve fontosságukat indokoló elgondolások (többnyire vallási tanítások formájában, részeként). Az ilyen ’ideologikus elemek’, mítoszok, ’narratívák’ fontos szerepet töltenek be konkrét értékerendek, követelmény-rendszerek megalapozásában.

Az erkölcsi tanítások is többfélék; vannak, amelyek az erkölcs egyes jelenségeinek, kategóriáinak kimunkálását célozzák (vagyis az etika előzményeinek tekinthető). Az Ószövetség egyik szövege (Ez 18.) szinte a tudományos okfejtés alaposságával taglalja, alapozza meg az egyéni felelősség tételét. A polemikus szöveg egyben jó példa az erkölcsi felfogás változására is, s annak módjára. A radikálisan új felfogást ugyanis a fogalmazás, a kifejtés, az

érvelés mint Jahve mindig is érvényes álláspontját, intencióját, akaratát közli. – Másrészt a tapasztalat, az élet- és emberismeret elvezet az ún. *bölcsesség* megszületéséhez. (Hogy ezen mit értünk, elgondolható talán a Biblia ún. bölcsesség-könyveire utalni: a Példabeszédek, Jób, a Prédikátor könyvére. Kedvelt és szerteágazó 'műfajként' az egész ókori Keleten megfigyelhető.) Jórészt az erkölcs körül forog, más formában, jelleggel, mint a törvénykönyvek. A köznapi erkölcsi gondolkodás specifikuma ez a jellegzetes forma.

* Kategóriák, elvek, eszmények.

A fejlett elméleti okoskodás, az erkölcsi tudat talaján születik meg végül az ún. filozófiai *etika*.

Az erkölcs működése

Fentiekben elsősorban a tudati alakzatokat (az ún. objektív erkölcsi tudat főbb elemeit) vettem sorra. Ám az *erkölcs valójában tevékenység*, történés, történések egymáshoz kapcsolódó sora, amelyben a fenti elemeknek, alakzatoknak lényeges szerepe van.

Erkölcsi történések, eljárások, procedúrák. *

Tehát – s ezt nem lehet eléggé hangsúlyozni – az erkölcs tevékenység, történés, *gyakorlat is*, s le kell szögezni: *elsődlegesen gyakorlat*. Fentebb jeleztem: a megismerés, az értékelés és előírás az a három alapvető tényező, amelyen az erkölcs nyugszik. Tényleges 'működését' az alábbi leegyszerűsített modellel, folyamat leírással jellemezhetjük.

Kiindulópontként adottnak tekintem az erkölcsi normák készletét és az erkölcsi gyakorlatot. A normák mindig egy adott *közösség* által elfogadottak. A közvélemény hordozza őket s ellenőrzi betartásukat.

Az egyének ismerik ezeket a normákat (a közösség gondoskodik erről), s vannak ismereteik, tapasztalataik mások magatartásáról s az azok kiváltotta reakciókról.

Az egyének élik életüket; *cselekszenek* stb. Döntéseiket, tetteiket sok minden befolyásolja, determinálja, többek között erkölcsi szabályok, megfontolások is. Tetteik, magatartásuk, indítékaik stb. (például a különös körülmények) *ismertté válnak* mások előtt. A mindennapi életben közös tevékenységük során az emberek tapasztalják, figyelik stb. a többiek magatartását –, ez elemi tény. (Hogy az egyének mit tesznek, hogyan viselkednek, nem közömbös környezete számára.) E megismerés természetesen spontán, a közös tevékenység, az együttélés velejárója, s mint minden megismerés, ez is tévedésekkel, hibákkal jár. Többnyire már a tett elkövetésének pillanatában evidenssé válik, hogy sért-e normát, mások érdekeit, elvárásait, vagy egyszerűen keresztezi mások terveit. Ám gyakori, hogy a következmények (főleg a közvetettek) csak később mutatkoznak meg.

Érzelmi motiváltság.

A megismeréssel együtt jár a minősítés, *értékelés*, amely többnyire kollektív művelet: az emberek közlik egymással a tényeket, ismereteiket, feltevéseiket s véleményeiket, ítéleteiket mások tetteiről; ezenközben változnak, módosulnak is az egyéni álláspontok, s lehetőség van közös vélemény formálódására. A *közvélemény* – ha szabadna így fogalmazni, mondanám: – az erkölcs legfőbb fóruma. Kicsit pontosabban: az erkölcs legfőbb legitimáló intézménye; magának a közösségnek mint reguláló tényezőnek a megnyilvánulása. Ítélete természetesen lehet téves – ám ez esetben is 'érvényes'.

Az emberi kommunikációnak kulcsszerepe van az erkölcsi történetekben, különösen azokban, amelyekről itt szó van. A nyelv hordozza, közvetíti az erkölcsi tartalmakat, jelentéseket. Nyelvünk rendkívül gazdag erkölcsi tartalmú/jelentésű szavakban, fordulatokban. (Nem véletlen, hogy újabban az etikával foglalkozók egy része az erkölcs nyelvezetének logikai elemzését tekinti az etika feladatának.) Másrészt ez erkölcsi történetek jelentős része ún. beszédcselekvés.

Hogy mindez diskurzus tárgya, lényeges körülmény. A megszülető *erkölcsi ítéletet* szembesítik a cselekvővel. (Pontosabb talán, ha azt mondjuk, hogy kifejezésre juttatják, éreztetik ...) Ezzel, vagyis az erkölcsi ítélet megalkotásával és közlésével esetleg le is zárul a dolog, ám az egyéni és kollektív emlékezet ilyen esetben is őrzi a nyomát, s az érintett személyhez tapad. Tetteinek során környezetében kialakul róla egy erkölcsi vélemény, ítélet, minősítés ... Másrészt, ha az eset olyan (súlyos törvényszegés, komoly következmények esetében például), akkor az erkölcsi ítélet megszületésével nem zárul le az ügy. Reakciót, esetleg azok sorát indítja el, váltja ki a többiekből. Szankcionálják a tettet, amely nagyon változatos lehet.

Az értékelésnek kettős szerepe van az erkölcsben. *

Először: a *felelősségre vonás, szankcionálás* feltétele. Közvetlen eredménye az *értéktétele*. A tettet jónak vagy rossznak, helyesnek vagy helytelennek tekintik. A tett minősítése, megítélése (szándékos, akart cselekvést feltételezve) visszaszáll a cselekvőre; tettei magát az embert minősítik. A pozitív értékelés elismerést, helyeslést, tiszteletet jelent, vált ki, az érdem jutalmat is eredményezhet. A negatív értékelés az egyént bűnösnek tekinti.

A negatív erkölcsi minősítés, megítélés alapozza meg, váltja ki a felelősségre vonást, a szankciót. A szankciók nagyon különbözőek, az enyhe helytelenítéstől a cselekvő fizikai megsemmisítéséig széles skálán helyezkednek el. (L. például az Ószövetség vonatkozó részeit. Több esetben, amelyet mi erkölcsinek tekintünk, halálbüntetést ír elő.)

A büntetés helyreállítja az *erkölcsi rendet*, ugyanakkor mementó, figyelmeztetés a többiek számára. Jelentése: a közösség nem tűri, nem viseli el a kötelező szabályok megsértését. A közösség *kényszert* alkalmaz az egyénnel szemben, s ezzel éri el – bizonyos határok között – az íratlan törvények betartását.

Gyakori az olyan eset, amely nem vált ki szankciót, ám formálja másoknak az adott egyénről kialakuló képét, véleményét. És az, hogy egy adott emberről milyen kép alakul ki környezetében, messzemenően befolyásolja mások magatartását vele szemben. Az ilyen, fokozatosan kialakuló ítélet sorsdöntő is lehet bárki életében. Az erkölcs akkor is 'működik', amikor semmi látható jele nincs.

Másodszor: az értékelés alapozza meg a normákat (erről fentebb volt szó), továbbá az *erkölcs önkontrollja* is egyben. Ez nem szándékos, nem tudatos, ugyanakkor nagyon fontos mozzanat. Nemcsak az emberek vizsgáznak, hanem a normák, az értékek, az erkölcsi történetek, eljárások, procedúrák is (lásd fentebb Ezékiel esetét a felelősséggel kapcsolatban). Az értékelés során ezek is megmértetnek, s könnyűnek, vagy ellenkezőleg: súlyosnak találhatnak. Az értékelés során ugyanis kiderül: mi várható el az emberektől, mire képesek s mire nem. Továbbá: a körülmények, a feltételek (s ezek mindig léteznek) mit diktálnak ... Az emberek ezekre is figyelnek, mérlegelik őket, s kiderülhet, hogy

maguk a normák problematikusak (vagy bizonyos erkölcsi reakciók, mint például a 'fiak' büntetése atyáik vétkéért), s módosításra szorulnak. A való élet ugyanis ezeket rugalmasan kezeli ... A kőbe vésett parancsok sem abszolútak, s szükség esetén módosítják őket. Az erkölcs érzékenyen tud reagálni minden változásra, minden újra.

Természetesen ennek az ellenkezőjét is mondhatjuk, s ebben is van igazság. Ugyanis a jelzett dolgok *tendenciák*, amelyek egyszerre, együttesen jellemzik az erkölcsöt. (Többnyire a kettő közül valamelyik dominanciájával.) Változás és állandóság, folytonosság és megszakítottság figyelhető meg.

Továbbá: az értékelés maga is tett, cselekedet (beszéd-cselekvés), amely ugyancsak normákkal szabályozott s maga is értékelés tárgyát képezi, mert nagy a tétje, a legsúlyosabb következményeket idézheti elő. ("Ne ítélj ...")

Nyilvánvaló: csak azt ítélik meg az emberek, amiről tudnak. A mindennapi megismerés pedig hiányos, tévedésekkel jár. Számptalan igaztalan erkölcsi ítélet született s születik. Az erkölcs sem működik hibátlanul, mint ahogy a többi emberi intézmény sem. Az erkölcsnek is vannak áldozatai, mondhatjuk, akár a hadakozásnak, a vadászatnak, a közlekedésnek, a sportnak, a munkának ... Továbbá: vissza is lehet vele élni (manipuláció); erről az alábbiakban még lesz szó.

A szokáserkölcs léte mutatja: a kialakult gyakorlatnak kötelező érvénye, vagyis normatív funkciója van. Általában az emberek valós, tényleges, tipikus magatartása legalább olyan fontos és elismert, legális motiváló tényező és kritérium, viszonyítási alap az erkölcsben (a való életben), mint az elfogadott normák, értékek. A tapasztalat azt mutatja, hogy szinte minden korban az egyének igazodnak mások magatartásához, s erkölcsi érvelésükben ezt kifejezésre juttatják. Az emberek tényleges magatartása tehát az erkölcs szerves részét képezi; hivatkozási alap, érv, normatív tényező is. Sőt, fontosabb tényező, mint a normatív tudat. (Utánzás, példakövetés, erkölcsi példa, példakép. A konfucianus doktrína a példa erejéről és szerepéről.)

Egy meghatározott erkölcsi követelmény-rendszer mindig adott, konkrét közösséghez tartozik, e körben érvényes, kötelező, annak gyakorlatában valósul meg (illetve sérül). A fentiekből úgy tűnik, közösség és egyén viszonya aszimmetrikus. Bizonyos értelemben az is. Ugyanakkor az egyén, az individuum, a személyiség az erkölcs külön, önálló tényezője, egyre fontosabb szereplője. Pontosabban: egyre inkább azzá vált. Kezdetben inkább egyedekről beszélhetünk; az emberi személyiség mint olyan nem létezett. (Például az egyszerű nemzeti társadalmakban, de a törzsi társadalmakban is a közösség a domináns.) A személyiség mint entitás hosszú idő alatt jött létre s vált önálló ágenssé és önértékké.

Az erkölcsi személyiség jellemzői. Később erről részletesebben is lesz szó.

Az erkölcs – különböző nézőpontokból: az objektív erkölcsi tudat, az erkölcsi gyakorlat és az erkölcsi személyiség.

Az erkölcs szerepéről

Az erkölcs szerepéről külön is indokolt szólni.

Mint minden hasonló képződmény (vallás, tudomány, jog), az erkölcs is fetisizálja, 'megideologizálja' önmagát; ez lényegéből fakad. Az erkölcsi 'ideológia', önkép, önértékelés többnyire két feltevést tartalmaz: a) az erkölcs eleve jó, illetve maga a jó, a feltétlen jó és helyes, ezért ajánlott, kötelező; b) az

erkölcs mindennél fontosabb, illetve a közösség létének/boldogulásának, az egyéni célok elérésének legfőbb eszköze/feltétele. A közgondolkodás általában osztja e feltevéseket. Hajlamosak vagyunk az erkölcs szerepének eltúlzására. Ismert például az a feltevés, hogy a társadalmak alapja, boldogulásuk záloga 'a tiszta erkölcs ...' Ugyancsak ismertek azok a tanítások, amelyek szerint az egyéni boldogságot ki-ki (itt vagy a túlvilágon) az erkölcs gyakorlásával, az erényes életvitellel, az öntökéletesítéssel éri el.

a) Ami az első feltevést illeti: érthető, minden erkölcs önmagát kiválónak tartja. (S az erkölcsöt gondolkodásunkban általában azonosítjuk saját különös erkölcsünkkel, vagyis a pozitív minősítést óhatatlanul kiterjesztjük az erkölcs fogalmára. Hogy ez mit jelent, itt szabadjon azzal érzékeltetni: Bush, jelenlegi US elnök s Oszama bin Láden egyaránt a Jó nevében, a Rossz, a Gonosz ellen – azaz egymás ellen –harcol.) Valójában az erkölcsök – ilyen vagy olyan vonatkozásban – a külső szemlélő, megfigyelő számára problematikusak. (Például az olyan harcias közösségeké, ahol egy férfi addig nem köthet házasságot, amíg embert nem ölt, lásd Birket-Smith, A kultúra ösvényei.) Az erkölcs általában olyan, mint az adott társadalom. (De annak meghaladási kísérlete is lehet, vagyis az adottnak a kritikája.) Szabályozza az emberek magatartását az élet minden fontos vonatkozásában. (Hogy mennyire hatékonyan, azt külön kellene vizsgálni.) A közösség egyik fontos eszköze, amellyel biztosítani igyekszik önmaga létét, fennmaradását, az egésznek és egyes tagjainak védelmét. Filozófusok és szociológusok többször is megfogalmazták: a közösség, a társadalom nem tud létezni az egyének magatartásának szabályozása nélkül. Az erkölcs az egyik rendszer, amely ezt a célt szolgálja.

b) Az erkölcs mint meghatározó tényező, mint "mindennek" az alapja. *

Szerepe korlátozottabb, mint általában gondoljuk. Emberi közösség nem létezhet erkölcsi szabályozás nélkül; a társadalom zavartalan működése feltételezi létét. Az olyan nézetek, megállapítások, hogy nemzetek, birodalmak fennmaradásának, nagyságának stb. az erkölcs lenne a záloga, megalapozatlanok e vélekedések. Mégis gyakran találkozunk velük; közhelyek, amelyek evidens magyarázatul szolgálnak a történésekre. Az ilyen moralizáló gondolkodásnak nagy hagyománya van (iskolapéldája a konfucianus doktrína, de a Biblia történetfelfogása, tanítása is ezen alapszik), s ma is nagyon elterjedt.

4. Az erkölcs történetisége

Jellemző nézetek / Etikai abszolutizmus és relativizmus

A legtöbb erkölcsi, illetve az erkölcsöt érintő kérdésben végletesen eltérő álláspontok vannak.

(Etikai abszolutizmus)

Az egyik jellemző felfogás, amely az erkölcsöt változatlanak tekinti.

A jól ismert zsidó-keresztény tanítás szerint az erkölcs isteni eredetű. Ebből az is következik, hogy időben változatlan.

A változatlanág olyan képzet (az isteni eredeten túl), amely legitimitását szolgálja. Ez közvetlenül belátható. S van benne valami megnyugtató ... amire az embereknek igénye van

Hasonló álláspont következik minden olyan felfogásból, amely az erkölcsöt valami fundamentális, változatlan tényezővel magyarázza. Például isten(ek), világész, világtörvény, a tao, a természet, az emberi természet törvényei, az emberi ész stb. Maga az erkölcs igényli az efféle legitimáló érveket.

Pszichológiai, logikai, intellektuális szempontból egyaránt előnyös az ilyen felfogás; az erkölcs nem lehet valami esetleges dolog ...

A konfucianizmus példája. (Meng-c'i, Kínai f. I. 345-347. o.)

Ezt a felfogást, módszertani megközelítést *etikai abszolutizmusnak* nevezik.

(Etikai relativizmus)

Ugyanakkor már régen felfigyeltek arra, hogy mint a nyelvek, a viselet, ugyanúgy a szokások, erkölcsök is változatosak; továbbá, egyazon közösség esetében is eltérő időkhöz más-más erkölcsök tartoznak.

Például a taoista szövegek. Lie ce V/6.

A spártaiak sajátos szokásai.

E megfigyelésekből azt a következtetést vonták le, hogy az erkölcs kultúra-, illetve történelem-függő. Vagyis relatív – ezt a megközelítést hívjuk *etikai relativizmusnak*.

Történelem és erkölcs / Korok és erkölcsök

Az erkölcsről két alapvető megállapítást teszünk:

a) Egyazon időben eltérő erkölcsök léteznek.

b) Időben változik.

Az erkölcs az emberréválás folyamatában alakult ki, s a társadalom változásával együtt változik. Ez voltaképpen tautológia; az erkölcs ugyanis a társadalom 'tartozéka', egyik alrendszere. (Nem autonóm, hanem heteronóm jelenség. *) Lukács György szerint a társadalom komplexusokból álló komplexus. Összetevői, elemei maguk is bonyolult képződmények; ezek egyike az erkölcs. Rész és egész, illetve a részek kölcsönösen hatnak egymásra. Ebből logikusan következik az a tétel, hogy az erkölcs változékony, azaz történeti képződmény.

Keletkezéséről röviden.

Az erkölcs fentebbi jellemzése során jeleztük: az egyének tetteinek, magatartásának szabályozása arra irányul, hogy a közösség működése lehetőleg zavartalan legyen. Ez ugyan pontatlan és elvont; a lényeg: az erkölcsi szabályozás eszköz, a közösség eszköze, lehetősége önnön védelmében. Valaminek a szerve, eszköze. Funkciót tölt be (jól-rosszul). Az erkölcsöt tehát

alapjában valós társadalmi igények, szükségletek, érdekek hozták létre, tartják életben s működtetik. A társadalom jellegétől, milyenségétől függ az erkölcs, ez determinálja. Vele, általa a közösség, a társadalom a maga képére igyekszik formálni az egyéneket stb.

A társadalom változik. Kezdetben nagyon lassan, majd gyorsabban ... Ennek során változik az erkölcs is. Folytonosság és megszakítottság. – E fejlődési folyamat úgy is jellemezhető, hogy a korábbi elemekhez, formációkhoz egyre újabbak társulnak, s a korábbi elemek szerepe csökken. Könnyen adódik az a látszat, hogy az erkölcs változatlan törvényeken nyugszik.

A történelmi fejlődés nagy trendjeiről, korszakairól.

Lukács György a társadalmi fejlődés trendjeiről:

- a természeti korlátok visszaszorulása, egyre inkább társadalmi kategóriák előtérbe kerülése;
- az újratermelésre fordított idő csökkenése ...;
- egyre nagyobb, átfogóbb társadalmi integrációk kialakulása.

A vázolt folyamat következményei az erkölcsöt illetően.

Az eddigi történelem nagy 'korszakai' durván, sematikusán:

- természetadta közösségek, vérségi-rokoni viszonyok;
- alá-fölrendeltség, uralmi-szolgasági viszonyok;
- személyi függetlenség, dologi függőség (árutermelés, pénzviszony).

E séma is mutatja a változások tendenciáját és lényegi voltát. Ezekhez az eltérő társadalmi fejlődési fokokhoz alapjaikban eltérő erkölcsi értékek, normák, eszközök, szabályozási módok tartoznak. Rendszer-szerű megfelelések és működés. Marx egy helyütt azt mondta, hogy a szélmalom a feudalizmus, a gőzmalom a kapitalizmus tartozéka. (cit*) Hasonlóan mondhatjuk: a vérbosszú a törzsi viszonyok erkölcsé, a kerékbetörés (és a hasonló megoldások) az uralmi-szolgasági viszonyok tartozéka, míg a halálbüntetés eltörlése a modern társadalmak erkölcsiségét, éthoszáat fejezi ki (az élethez való jog mint maxima).

A változások két síkjáról

Az erkölcs változását mindenekelőtt a normák, értékek, szokások változásaként értelmezzük. Vagyis az erkölcs tartalmi változásaként.

Változnak ugyanakkor a formák is. A jellemző formák ...

Más összefüggésben gyakran 'regisztrálják' az erkölcsök romlását. (Például a Biblia ezt jelöli meg a vízözön, Szodoma és Gomora pusztulása okaként, s később is magyarázó paradigmaként szerepel az Ószövetségben; ugyancsak ez okozta állítólag a rómaiak vesztét, bukását ... Az egész keresztény társadalomszemlélet örökölte ezt a moralizálást, mind a mai napig ...) A tényleges, gyakorolt erkölcs is módosul, s ezt általában érzékelik az emberek.

Van azonban egy másik síkja, területe az erkölcsöt érintő változásoknak. Az erkölcsi szabályozás módja, mechanizmusai, eszközei is változnak. E vonatkozás legalább annyira fontos, mint az erkölcsi normák, értékek változása.

Mire gondolok? Például arra, hogy kezdetben nem volt autonóm személyiség. Kialakulását viszonylag késői korra teszik. Létezik például egyféle felületes, szinte anekdotikus 'etika', amely egyetlen személyhez köti az 'individuum' megszületését. Szókratész az állítólagos 'tettes'. Vagy például Szent Ágostont (Vallomások c. műve alapján) úgy tekintik, mint az emberi benső felfedezőjét. A lényeg: a személyiség létrejötte az erkölcs területén

jelentős változásokat idézett elő, több vonatkozásban is. (Önismeret, önértékelés, önszabályozás, lelkiismeret.) Az erkölcs most már nemcsak külső kényszer, követelmény, nemcsak szokáserkölcs formájában létező valami, hanem a személyiség mint sajátos entitás közvetítésével működő mechanizmus, ami az egésznek a jellegét alapvetően megváltoztatja. Tulajdonképpen csak ennek létrejöttével tekinthetjük az erkölcs keletkezését befejezettnek.

Más. Kezdetben erkölcs-jog-vallás (úgy tűnik) egyetlen képződményt alkot. Később fokozatosan elválnak, elkülönülnek, differenciálódnak.

Az ilyen jellegű változások csak lassan, fokozatosan történnek. Mindegyik előfeltételekhez kötött. Például az egyéni öntudat, önértékelés már fejlett gondolkodást és erkölcsöt tételez fel ...

Példák

Általánosabban, illetve konkrét példák.

Utaltam fentebb példákra. Általánosabb szinten, rendszerszerűen célszerű a kérdést megközelíteni. Az egyes kiragadott példák ugyanis semmit nem bizonyítanak.

Törzsiség, etnocentrizmus stb.

A kínai társadalom és a konfucianizmus mint paternalisztikus 'etikai-vallási' rendszer.

Az indiai kasztrendszer és kaszt-erkölcsök.

Az Ószövetség tükrözte társadalom és sajátos erkölcsi törvényei.

Az Újszövetség – valami új, más létrejötté.

(Utalás az Ószövetség és Újszövetség értékrendjének ellentétére.)

Reformáció – a történész és a szociológus szemével (M. Weber).

Egy esettanulmány az amerikai társadalom történetéből (M. Ossowska).

Van-e erkölcsi haladás?

A probléma értelmezése: voltaképpen mit jelent e téren a fejlődés, a haladás. Az alábbi értelmezések jöhetnek szóba.

- Az emberek egyre jobbak, erkölcsösebbek.

- Az erkölcsök egyre humánusabbak.

- Maga az erkölcs egyre fejlettebb, 'kifinomultabb' eszközrendszer.

Hipotetikus válasz a kérdésre.

5. Erkölcs a társadalomban

Fentebb hivatkoztam Lukács Györgyre: a társadalom komplexusokból álló komplexus. Az erkölcs megértéséhez célszerű megvizsgálni azt, mi a viszony, a kapcsolat, a kölcsönhatás közte s más, fontos társadalmi jelenségek között. Főleg három olyan szféra, jelenség van, amellyel foglalkozni kell: a jog, a vallás és a politika. (Ha ezt a sort ki akarjuk egészíteni, akkor még a gazdaság, illetve a társadalmi tagozódás kívánkozik ide.)

Már most szükséges jelezni: ezek a valóságban összefonódnak, egységes rendszert képeznek; elkülönített vizsgálatuk szükséges ugyan, de nem ad helyes és teljes képet róluk.

Erkölcs és jog

Sajátos körülmények miatt ez kívánkozik az első helyre. Közös az eredetük; hasonló a funkciójuk s eszköztáruk, továbbá erőteljesen hatnak egymásra.

Ugyanakkor lényeges különbség van közöttük. (Intézményesedettség; a jog államhoz kötöttsége, hatókör.)

Legalitás – moralitás.

Eredetükről. Például az Ószövetségben feltároló állapot, illetve folyamatok. A Tóra törvényei, törvénykönyvei. A Biblia ezek eredetéről. A feltételezhető keletkezési folyamat: szomszédos államok gyakorlatának követése, adaptáció stb. Szokás, jog, erkölcs egysége. (Például a sógorházzasság intézménye.) A zsidó történelem alakulása, jelesül az önálló állam(ok) elbukása, a fogság után előállt helyzet következtében a jog szakrális jogként való megjelenítése. (Utalás a papi királyság gondolatára.) – A későbbi fejlemények: a szóbeli tanítás, majd ennek rögzítése, hagyománnyá válása: a Talmud, halácha és aggáda. (A diaszpóra mint különös helyzet. A normatív judaizmus mint kulturális válasz a diaszpóra létből fakadó problémákra.)

Hasonló tendenciák, fejlődés figyelhető meg például Indiában, az arab kalifátusban (hagyomány, jogrendszer). Az említett példák jelzik: a vallásnak mint átfogó intézménynek kulcsszerepe van az ilyen esetekben.

Jog és erkölcs a Koránban.

Funkciójukról. Mind az erkölcs, mind a jog az emberek magatartásának szabályozását jelenti. Kezdetben egyetlen, egységes rendszerként létezik (szokás), majd fokozatosan elválik a kettő egymástól. Voltaképp a civilizáció, az állam létrejötte tekinthető az erkölctől független, önálló jog megszületése pillanatának.

A differenciálódás magában rejti az eltérés, az ellentét, a konfliktus lehetőségét, amely be is következik, már az antikvitásban. (Vö. a görög drámák világát: a kétféle törvény ...)

Példák a jelenből vitatott kérdésekre, melyekben a jog (a tételes, hatályos jog) s az erkölcs (közvélemény, az emberek jelentős számának álláspontja) különbözik, illetve ellentétes. Halálbüntetés, eutanázia, abortusz stb.

Állandó kölcsönhatás erkölcs és jog között.

Erkölcs és vallás

Az erkölcs és vallás kapcsolatáról, viszonyáról eltérő véleményekkel találkozunk. A nyugati kultúrára, közgondolkodásra jellemző, hogy nagyon

szoros kapcsolatot tételez közöttük. Ez nem véletlen: gondolkodásunkat nagymértékben meghatározza a zsidó-keresztény örökség.

E felfogás szerint az erkölcs alapja és garanciája a vallás. A Biblia nagyon határozottan és egyértelműen ezt sugallja. Gondoljunk például a tízparancsra. E kódex a Biblia szerint isteni eredetű: Jahve adta át Mózesnek a Sínai hegyen a szövetségekötés során és annak részeként. E kódexet a vallásos gondolkodás (értelemszerűen a zsidó, illetve keresztény közösségé) abszolútnak, egyetemes érvényűnek tekinti. A tízparancsot kiegészítik egyéb, a Bibliában megfogalmazott normák, például a szeretetről szólók, továbbá olyan erkölcsi tanítások, mint a hegyi beszéd stb. Isten mindenkit megítél és jutalmaz vagy büntet annak megfelelően, hogy e normákat betartotta-e vagy nem. Az Ószövetségben a jutalom vagy büntetés az ember élete során megtörténik, az Újszövetség szerint halálunk után, a túlvilágon következik be. Mindebből logikusan következik az is, hogy amennyiben a vallás sérül, akkor az erkölcs is súlyosan károsodik; a vallástól való elfordulás az erkölcs alapjait rombolja le. Jegyezzük meg: e felfogás szerint lényegében egyetlen (elfogadható) erkölcs létezik: az, amelyet az adott vallás (vagyis a *mi* vallásunk) képvisel. – Valójában azonban minden nagyobb vallásra jellemző, hogy rendelkezik egy saját, komplex erkölccsel, vagyis kidolgozta értékrendjét, erkölcsi tanítását, normáit, s ezeket megkísérli a maga módján közvetíteni és érvényesíteni. Az egyes vallások érték- és normarendje közös elemeket is tartalmaz –, ugyanakkor lényeges dolgokban eltér egymástól. A tartalmi különbségek mellett az is megfigyelhető, hogy a vallások más és más módon alapozzák meg és igazolják ’etikájukat / morális tartalmaikat’.

Ugyanakkor vannak olyan vélemények, amelyek inkább fordítva tételezik a dolgot: a vallások lényegét az erkölcs képezi, a vallás tulajdonképp az erkölcs manifesztációja.

Az erkölcs és vallás kapcsolata, kölcsönhatása tény; ám kérdés, hogy ez valójában mit is jelent.

Vallás és erkölcs viszonyának tisztázásához abból kell kiindulni, hogy mi a vallás, illetve az erkölcs.

Fentebb már definiáltuk, illetve körülírtuk az erkölcsöt. A vallást illetően több, egymástól nagyon eltérő meghatározással, megközelítéssel találkozunk.

(a) A leggyakoribb, hogy a vallás lényegét az embernek Istenhez/istenekhez való viszonyában jelölik meg. (Vagy, elvontabban, az embernek a természetfeletti hatalmakhoz, transzcendens tényezőkhöz fűződő kapcsolatában –; akkor is, ha ezeket nemlétezőnek, kitalálnak, elképzeltnek minősítik.)

(b) A fentitől eltérően a filozófiában és a szociológiában találkozunk olyan felfogással, amely a vallást szabályozó rendszerként határozza meg. (Ez esetben voltaképp másodlagossá válik a különös vallási képzetek, tudattartalmak kérdése, ugyanis ezek – mondjuk így – pusztán eszközként jelennek meg.) Így jellemzi a vallást például Lukács Gy.

A vallásnak mint ’egyetemes társadalmi jelenségnek’ a szerepét Lukács György abban látja, hogy “kezdetben – és sok esetben jóval később is – az ösztársadalmi élet szabályozó rendszere; főként azt a társadalmi szükségletet elégíti ki, hogy szabályozza az emberek mindennapi életét, mégpedig olyan formában, amely valamiképpen közvetlen befolyást tud gyakorolni az összes tekintetbe jövő ember mindennapi életvitelére.” Ez – hangsúlyozza Lukács – a vallást arra ösztönzi, hogy a befolyásolási eszközök egyetemességére törjön; a

hagyománytól a jogig, a morálig, a politikáig stb. nincs olyan társadalmilag befolyásos ideológiai terület, amelyen a vallás ne próbált volna úrrá lenni. (Az esztétikum sajátossága II. 642.)

Lukács egyébként a német filozófiai-szociológiai álláspontot tette magáévá e kérdésben.

Vagyis a joggal, erkölccsel stb. azonos nem-fogalom alá sorolják. Ha elfogadjuk ezt az álláspontot, akkor semmi meglepőt nem találunk erkölcs és vallás szoros kapcsolatában. Fontos hangsúlyozni, hogy ez esetben nem a vallások szokásos, jellemző önmeghatározása, nem is a közgondolkodás vallással kapcsolatos képzetei alapján vizsgáljuk a kérdést, hanem tudományos, teoretikus fogalmakra támaszkodva. – M. B. Hamilton vallásszociológiai könyvében (*Vallás, ember, társadalom, Bp. 1998.) utal arra, hogy olyan képződményeket, mint például filozófia, vallás, morál, nem lehet élesen elhatárolni, e fogalmakat nehéz exakt módon meghatározni.

(c) Újabban a kulturális antropológia több képviselője is általánosabb meghatározást ad a vallásról. E szerint a vallás egy speciális szimbólumrendszer. Ennek egy jellemző példája C. Geertz, aki a következő jellemzést, meghatározást ajánlja: a vallás "(1) szimbólumok rendszere, amely arra szolgál, hogy (2) erőteljes, meggyőző és hosszan tartó motivációkat és lelkiállapotokat hozzon létre az emberekben, miközben (3) kialakítja a létezés általános rendjének koncepcióit, és (4) ezeket a koncepciókat a tényszerűség olyan aurájába öltözteti, amelyben (5) a lelkiállapotok és motivációk egyedülállóan valóságosnak tűnnek." (Az értelmezés hatalma, 66.)

E helyütt csak jelezni kívántam a vallás lényegét érintő nézeteket. Erkölcs és vallás kapcsolatát, viszonyát elnagyoltan a következőképp lehet jellemezni.

Keletkezésük egymástól többé-kevésbé függetlenül ment végbe. A vallás korai formáiról általában megjegyzik, hogy nem tartalmazznak erkölcsi előírásokat, kódexeket. A vallásos mítoszok istenei – mai szemmel – a legszörnyűbb bűnöket követik el; Platón méltán tiltja az ifjakat Homérosztól. Mind a vallásnak, mind az erkölcsnek már viszonylag fejlettnak kellett lennie ahhoz, hogy egységes rendszerként, egymást erősítve váljanak a társadalmi/közösségi élet fontos tényezőjévé. Egyes esetekben – úgy tűnik – sajátos erkölcsi tanítások alapozták meg a vallásokat; pontosabban: az erkölcsi elem megjelenése szabott új irányt a vallások fejlődésében (Glasenapp szóhasználatával élve: létrejöttek az etikailag fejlett vallások); a buddhizmus, a konfucianizmus (történeti hatásuk a kereszténységéhez mérhető) keletkezése ezt a feltevést támasztja alá. A Biblia, mint már utaltam rá, határozottan ellentétes képet rajzol e folyamatról. A biblia-tudomány (bibliakritika) viszont hasonló történeti fejlődést sejtet a zsidó vallás, a judaizmus és a kereszténység esetében is.

Az eddigi írott történelem jórészt a tradicionális társadalmak története; e társadalmakban a vallás nagyon jelentős szerepet játszott szinte minden vonatkozásban: a gazdaságban, politikában, jogban, kultúrában egyaránt. Az iszlámot például többnyire úgy jellemzik, hogy összetett képződmény, messze több, mint vallás; magában foglalja a személyes hitet és jámborságot, a hívők közösségének hitvallását és A. imádatát, az életmódot, az erkölcsi kódexet, a kultúrát, a jogrendszert, az állam funfunkciójának értelmezését – röviden, az élet minden aspektusa, dimenziója számára jelent útmutatást és szabályokat. – Az iszlámnak ez a jellemzése szinte minden olyan vallásra illik, amely a

történelemben jelentős szerepet játszott, illetve játszik. – Egy adott társadalomban általában egy vallás vált meghatározó tényezővé, integráló erővé (afféle mindenessé). Ilyen körülmények között a vallás a legtermészetesebb módon jelent meg úgy, mint a legfőbb, illetve egyetlen erkölcsi intézmény. Kidolgozta és megjelenítette a vallásos világnak megfelelő értékrendet, erkölcsi tanítást, erkölcsi törvényeket; gondoskodott általában ennek terjesztéséről, s formálisan ellenőrizte mindennek betartását, az emberek magatartását. – Külön is szólni kellene a vallásos nevelésről, szocializációról. – A vallás követése ilyen társadalmakban egyébként nem tetszés dolga, hanem kötelező és ellenőrzött. (Legalábbis külsőségeiben.) A herézist, eretnekséget, a szektákat ezért üldözik.

A vallás tehát a tradicionális társadalmakban alapvető erkölcsi intézménnyé vált. E ténynek van néhány fontos következménye az erkölcsöt illetően.

(a) Módosult, átformálódott az erkölcs tartalma: az értékrendet, az erkölcsi követelményeket áthatotta a vallásos világnak és intézményesült érdek-szféra. – Több jelentős vallás, így a hinduizmus, a buddhizmus, a kereszténység és az iszlám határozottan transzcendens értékrendet képvisel. Világunkat s a hozzá tartozó emberi létformát leértékeli, elutasítják. Ennek vallásonként eltérő fokozatai s formái vannak. A hegyi beszéd például azt tanácsolja, hogy ne a földi létben gyűjtsünk kincseket; mindennél fontosabb a lelki üdvösség biztosítása a mennyekben. János első levele írja: “Ne szeressétek a világot, se azt, ami a világban van. Ha valaki szereti a világot, abban nincs meg az Atya szeretete. Mert mindaz, ami a világban van, a test kívánsága, a szem kívánsága, és az étellel való kérkedés, nem az Atyától, hanem a világtól van. A világ pedig elmúlik, és annak kívánsága is; de aki Isten akaratát cselekszi, megmarad örökké.” (1Ján 2,15-17.) A keresztény aszkézis tulajdonképp ezt az értékrendet követi. A buddhizmus szerint e létmód nem kielégítő (dukkha), egyik fő jellemzője a szenvedés. Az embernek arra kell törekednie, hogy vágyai, az élethez való ragaszkodás leküzdése révén megszabaduljon, elérje kívánt célt, a nirvánát. A hinduizmusban is jelen van e szellemiség. M. Eliade szerint a jóga az élet tagadásának a programja, módszere. (A kínai vallásokra s a judaizmusra inkább az ellentétes beállítottság a jellemző.) –A vallások voltaképp megkettőzik világunkat: szimbólumrendszerük egy (újabb kifejezéssel élve) ’virtuális’ valóságot/világot tételez, jelenít meg, amelyet empirikus világunk fölé rendel és erkölcsi értékrendjének centrumába helyezi. Ezzel alapvetően megváltoztatja az erkölcs vonatkoztatási rendszerét, a róla való gondolkodásunkat stb.

(b) Deklaráltan megváltozik az erkölcs igazolását szolgáló érvrendszer, felfogás, ideológia, vagyis az erkölcs egészének legitimációja. Ha az erkölcs isteni eredetű, akkor egyetlen lehetőség marad az ember számára: meghajolni a Teremtő akaratát előtt, elfogadni parancsait, illetve az adott vallás erkölcsi világnak és előírásait. (Például a karma törvényét és a kaszt-normákat a hinduizmus esetében.)

(c) A vallás intézményei s hivatásos rendjei hangsúlyozott, kitüntetett erkölcsi szerepet játszanak: a morális tekintély, az autoritás képviselőivé válnak. Kisebb vagy nagyobb mértékben megkísérlik az erkölcs egészének intézményesítését, ellenőrzését. – Az erkölcs mint vallás-erkölcs jelenik meg. – Szinte minden ilyen esetben megfigyelhető a vallási intézmények s képviselőik kivételezett erkölcsi státusa.

(d) A vallás nagymértékben épít a hagyományra, a folytonosságot erősíti és képviseli, amihez az erkölcs változatlanságának a képzete társul. Konzerválja az erkölcsöt, az adott, kialakult értékeket és normákat – legalább formailag – változatlan formában képviseli, örökíti át évezredekken keresztül.

(e) Bár a vallásos tanítások, értékrendek egyetemes érvényességre tartanak igényt, valójában térben és időben korlátozott, partikuláris rendszerek. Egymástól eltérő, mi több: egymással szembenálló, konfrontálódó közösségi alakzatok tartozékai, amelyek *leképezik, megszilárdítják* a társadalmi-kulturális-etnikai sajátosságokat, különbségeket és ellentéteket. Egy politikai közösségen belül is, még inkább nemzetek, államok, etnikumok közötti viszonyban elkülönítik, megosztják az embereket, illetve hozzájárulnak a megosztottság fenntartásához. (Az európai 'vallásháborúk' különösen éles fényt vetnek e jelenségre; egyazon vallás, a kereszténység követői voltak ugyanis szereplői és áldozatai az eseményeknek.) – Az itt röviden érintett kérdések jelzik, hogy a vallások szerepe általában is, az erkölcsre gyakorolt hatásában is jelentős, s egyes vonatkozásaiban problematikus.

(f) A fentieket egészítsük ki még egy vonatkozással. A normatív etikákat, amelyek a különböző filozófiai rendszerek részét képezik, a műveltebb rétegek, élitek ismerik; előfordulhat, hogy egy szűk szakmai közösségnek van róluk tudomása. Egy kisebbség gondolkodását, életét formálják, illetve megmaradnak elméletnek, holt betűnek, amelynek semminemű gyakorlati jelentősége, hatása nincs. Velük szemben a vallások erkölcsi tanításai eljutnak az adott közösség minden tagjához; a közgondolkodás részévé válnak. Mint Geertz fogalmaz: hosszantartó és mély lelkiállapotokat és motivációkat hoznak létre az emberekben –, vagyis valóban befolyásolják tetteiket, formálják magatartásukat, életvezetésüket. A nagy/jelentős vallások a maguk módján alkalmazkodnak az adott körülményekhez, az emberi igényekhez és vágyakhoz, továbbá nagy gondot fordítanak a vallásos nevelésre. *Hatásuk* ezért jelentős; és – ismételjük – *széleskörű, tömeges*. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a vallásos emberek maradéktalanul betartják vallásuk erkölcsi kódexét, tehát hogy a vallásos erkölcsi nevelés kiemelkedően sikeres; pusztán arról van szó, hogy a vallás fejti ki a legszélesebb körű hatást e téren. Gazdag eszköztárral, változatos formában, rendszeresen és szervezeten közvetíti tanait, normáit, s minden emberhez elér. A tradicionális társadalmakban hasonló a szerepe, mint korunkban a tömegkultúrának. Van azonban közöttük egy lényeges különbség. A modern tömegkultúra piaci jelenség, s a kapitalizmus (plurális?) szekularizált, profán hedonista szellemiségét képviseli. Tartalma tehát pontosan ellentéte a vallás-erkölcsök többségének.

Vallás és erkölcs kapcsolata történetileg változó. Mint utaltam rá, keletkezésük hosszú periódus alatt inkább csak egymás mellett léteztek. Ezt követően történelmi korszakokon átívelően szoros kapcsolat, kölcsönhatás volt közöttük (tulajdonképp erre az időszakra, a tradicionális, az iparosodás, a kapitalizmus előtti társadalmakra érvényesek a fentebb mondottak). Az újkori történelemben viszont lényeges változás következett be e téren az európai (nyugati típusú) társadalmakban. A fejlődés, a társadalmi-gazdasági változások, jórészt a tudományok eredményeinek hatására egy új helyzet alakult ki, amit a szekularizáció fogalmával írhatunk le.* S épp napjainkban, a globalizálódás, az egyre inkább egységesülő emberiség megszületésével e tendencia, a szekularizáció feltehetően erősödni fog. (Okai többrétűek.)

Erkölc és politika

Az erkölcs és politika kapcsolata közvetettebb, áttételesebb, mint az erkölcs és jog, illetve vallás viszonya. Ám a kérdés fontos, ezért mindenképpen foglalkozni kell vele e keretek között. Célszerű először egy futó pillantást vetni arra, hogyan gondolkodtak erről korábban, mi módon vetődött fel a kérdés az etikában. Ezt követően pedig megkíséreljük áttekinteni fő vonalaiban a kérdést.

Arisztotelész a *Nikomakhoszi etikában* (290. o.) azt írja, hogy a nevelést és az életmódot törvénnyel kell szabályozni. Megjegyzni: ez csak kevés államban valósul meg; a legtöbb államformában mindenki úgy él, ahogy akar. S ezt követően jelzi: áttér az államformák vizsgálatára. *Politikáját* ennek jegyében kezdi: a legmagasabb rendű közösség a (város)állam, amely a legfőbb jó elérésére törekszik (p. 79.). Az államnak tehát morális célja (és értéke) van Arisztotelész szerint.

Ez a felfogás normatív jellegű (normatív politikai elmélet) kettős vonatkozásban is, ugyanis (a) a kívánatos, ideális államról beszél, az államról mint a legmagasabbrendű közösségről a család és a község fölött, s (b) feltételezi, hogy az állam célja a legfőbb jó, amit etikájában határozott meg. Vagyis az arisztotelészi elmélet nem értékmentes; ellenkezőleg: határozottan és nyíltan elkötelezett bizonyos értékek (s az alapjukul szolgáló érdekek) mellett. Teoretikus álláspontját ez az értékek iránti elkötelezettség motiválja, befolyásolja. Az értékek iránti – tudatos vagy nem tudatos – elkötelezettség befolyásolja, zavarja a megismerést, a dolgok valódi természetének, az igazságnak a feltárását. – A politikai doktrínákra, állam-elméletekre hosszú időszakon át jellemző volt ez a normatív megközelítés, beállítottság. (Platón az államot úgy írja le, hogy abban valósul meg az igazságosság, az erények csúcsa.) Természetesen Platón és Arisztotelész, valamint követőik nagyon jól tudták, hogy az államok többsége nem ilyen, nem felel meg fogalmának, illetve erkölcsi eszményeiknek. Elvi álláspontjukat ez nem rendítette meg. Az eszményüknek nem megfelelő államformákat, politikai rendszereket mint rossz, hibás, elfajzott képződményeket írták le. Elméleteik tehát inkább abból indultak ki, hogy milyenek kellene lennie a társadalom legfőbb intézményének; etikai nézeteik nagyban befolyásolták politikai elméletüket.

Amilyen hibás, téves e gondolkodásmód, 'logika', legalább annyira érthető. Részben az átfogó elméleti rendszerek kimunkálásának belső szükséglete jelenti a buktatót (ugyanis részeit meg kell feleltetni egymásnak, illetve az egésznek), részben az a mélyen élő igény és meggyőződés, hogy létezik egy egyetemes rend, morális törvény világunkban.

Többféle államelmélet született az ókorban és a középkorban; kisebb vagy nagyobb mértékben jellemzőjük a normatív szemlélet. Közülük külön is meg kell említeni Szt. Ágoston *Az Isten államáról* (*De civitate Dei*, a 400-as évek eleje) című művét, amely az állam és a történelem keresztény, moralizáló értelmezését fejti ki. Nem annyira az államot, inkább a történelmet mint két közösség, állam, a Jók és a Gonoszok véget nem érő küzdelmét írja le.

A politika és erkölcs viszonyának értelmezésében a reneszánsz hozott változást, mi több: éles fordulatot. N. Machiavelli *A fejedelem* (1512-13) című írásában szakított a korábbi (fentebb jellemzett normatív, értékelkötelezett) szemlélettel, elméleti hagyománnyal. Művét gyakorlati célzattal írta: a leendő

fejedelmet arról akarta kioktatni, miképpen szerezheti meg a hatalmat, s ha megszerezte, hogyan tudja megtartani. Nem etikai előfeltevésekből indul ki (mint elődeinek többsége), hanem a történelmi tapasztalatokra hivatkozik. A politika tisztán, valódi arculatát mutatva tárul fel könyvének lapjain. Machiavelli a politikát mint öntörvényű szférát kezeli, amely *de facto* nincs alárendelve az erkölcsnek, független attól. A politika nem az erkölcs függvénye, a politikai cselekvés célja a hatalom, nem pedig a legfőbb jó, s (a politikus, Machiavellinél a fejedelem) törvényszerűen kerül ellentmondásba az erkölccsel, szükségszerűen nyúl olyan eszközökhöz, amelyek megsértik normáit. – Politika és erkölcs nem ellentéte egymásnak; eltérő funkciójú, természetű jelenségek; az élet, a társadalmi élet jellege, komplexitása hozza létre közöttük a feszültséget, az ellentétet. Ennek forrása inkább a különös helyzetekben rejlik. Ezért a politikusnak, a fejedelemnek szükség esetén olyan eszközökkel kell élnie, amit az erkölcs tilt. Ettől a kényszerűségtől a bűn nem válik erénnyé; a fejedelemnek viszont módot ad például Itália egyesítésére, ami Machiavelli szerint mindennél fontosabb (az adott történelmi helyzetben), s az ebek, a nép javát szolgálja (és morálisan is igazolható, tesszük hozzá).

(A politikáról) A politika – szűkebb értelemben – a hatalom megszerzéséért és megtartásáért folytatott harc, illetve a hatalommal élés, annak gyakorlása. A hatalom az államban intézményesedett. (Erőszakszervezet, elidegenedett közhatalom.) A hatalom, amiről itt szó van, erőn alapszik, az erőszak alkalmazásán, vagy legalábbis az erőszak alkalmazásának tényleges lehetőségén. A politika a társadalmi konfliktusok terméke és forrása is egyben, illetve a konfliktusok kezelésének, megoldásának módozata. (Mind külső, mind belső konfliktusokról szó van.) Mint a társadalom fontos alrendszere működik, amelynek megvannak a jellegzetességei, sajátos törvényei, "logikája", eszközei. A valóságban a politikát saját belső törvényszerűségei mozgatják, nem pedig morális célok és elvek. (Ezek inkább csak fügefalevelek, amelyekre például a mindenkorai hatalom önigazolása, szalonképessége miatt van szükség.)

Létezik a politikának ettől eltérő felfogása is, amely az újkori fejleményeken, a demokratikus berendezkedések létrejöttén és terjedésén alapszik. Ez a politikát inkább kormányzásnak, a közhatalom gyakorlásának tekinti, melynek célja a közjó. Ha elfogadjuk ezt a meghatározást, akkor is megállapítható, hogy a politikának (az államnak, a kormányzásnak, a közhatalom gyakorlásának) jelentős szerepe van a javak, jövedelmek elosztásában, újraelosztásában, ami a társadalmi konfliktusoknak egyik alapvető forrása.

Erkölcs és politika viszonyát, kölcsönhatását az alábbiak jellemzik.

(a) A mindenkorai tipikus, jellegzetes uralmi-politikai viszonyok tükröződnek, leképeződnek az erkölcsben, jelentős hatást gyakorolnak a morálra. *(Spártai és athéni erkölcsök; kaszt- és rendi társadalmak, a kínai mandarin társadalom és a konfucianizmus; arisztokratikus és demokratikus berendezkedések.

Montesquieu szerint minden államformának megfelel egy etikai elv; ...

Nyilvánvaló e teória naivitása, mégis figyelemre érdemes, mert jelzi, hogyan gondolkodott erről.

(b) A fentitől nem független, mégis célszerű tőle elválasztani a konkrét politikai gyakorlatot, amely adott időben jellemzi egy-egy állam életét, illetve egy korszak, periódus viszonyait. Nyilvánvaló, hogy ezt véletlenek sora is determinálja; olyan tényezőké, amelyek éppen az erkölcsöt komolyan érintik. – Közülük említsük meg a kulcsszereplők személyiségét. Deviáns személyek

viszonylag gyakran tűnnek fel mint császárok, királyok, uralkodók ... Egész politikai osztályok demoralizálódnak stb., a jelenség annyira közismert, hogy szükségtelen példát említeni. Vannak olyan politikai rendszerek, történelmi szituációk, ahol s amikor ennek lehetősége, valószínűsége nagyobb. Tipikusan ilyen helyzet az ún. 'rendszerváltás' is, amely térségünkben zajlott s zajlik az 1989-90-es évektől ...* Általánosabb következtetésekre is módot ad ez a példa. Az előzménye ugyanis egy mély krízis, társadalmi válság. A történelemben ilyenek rendre előfordultak, s késérőjük általában a morális értékek megrendülése s a gyakorlat 'torzulása'.

Ennél sokkal súlyosabb esetet jelentenek az ún. totalitárius rendszerek. (Akkor is, ha a fogalom, illetve a koncepció vitatott.) A hitleri fasizmus által megvalósított holocaust, de e politika egyéb elemei is az eddigi történelem tán legsúlyosabb etikai következményeihez vezettek. A sztálini totalitárius rendszer ettől sokban különbözött; a népirtást mint célt soha ki nem tűzte; ezzel együtt etikai mérlege hasonló.

A konkrét politikai berendezkedés, gyakorlat nemcsak abból a szempontból fontos az erkölcsöt illetően, hogy például milyen bűnöket követtek el prominensei. Hatása ugyanis sajátos módon mindenkit és minden életszférát érint. (Illyés verse a zsarnokságról hű látélet erről az összefüggésről.) Amikor egy rezsim (például Milosevicsé) gyakorlatilag maffiaként működik, s hosszabb ideig uralmon marad, az egész társadalom morálját áthatja: részben a maga képére formálja, részben más módon deformálja ... Visszatérve a hitleri rendszer példájára: Fromm Hétköznapi fasizmus c. filmje meggyőzően, hitelesen mutatja be a nagypolitika következményeit ...

De hogy saját házunk előtt söpörjünk: Bibó István Zsidókérdés Magyarországon című írása pontosan erről szól.

*(Némileg ide tartozik az a kérdés – illetve ami mögötte van –, amely akut politikai válságot s élénk vitát váltott ki Magyarországon 2002 nyarán: az ún. Medgyessy-kérdés. Lásd például Kis János írásait ezzel kapcsolatban.)

(c) A hatalom (s a hatalomvágy) megront –; szinte egyik axiómánk lehet e témát illetően. Törvényfelettség, a hatalommal való visszaélés, korrupció ... s ezek szinte minden demokratikus 'jogállam' állandó jelenségei.

(d) A politikai entitások (intézmények, képződmények) és mozgalmak maguk is külön erkölcsi normákat, értékeket és erényeket generálnak. Ilyen például a hazaszeretet, a lojalitás, a konzervativizmus, a liberalizmus, az anarchizmus – mindegyik kimondottan erkölcsi jelenség, illetve van erkölcsi vetülete is.

Végezetül: az erkölcs a politikára is vonatkozik; jelesül: a politikus magatartását, a politikai tevékenységet is szabályozza, illetve célozza szabályozni. Vagyis létezik egyfajta politikai/közéleti morál; elvárások a közélet szereplőivel kapcsolatban. (Például feddhetetlenség, igazmondás, korrektség, felelősségérzet és -vállalás, tiszta kéz; vagy például a 'fair play', amibe többek között az is beletartozik, hogy a méltatlanná váló politikus vonuljon vissza, stb.) Ez is egy szakma, amely gyakorlását erkölcsi feltételek/követelmények jellemzik. Nos: a modern demokráciák mintha nem politikusaik kiváló, feddhetetlen erkölcsseitől lennének híresek.

Gazdaság és erkölcs

Marxizmus, materialista történelemszemlélet, gazdasági determinizmus.

Mármost mi a helyzet?

Különböző gazdálkodási formák, gazdasági rendszerek. Ferge a 'szubsztanciális' gazdaságról, amelyet áthatnak vallási-etikai értékek, szempontok. (Tradíció, a státushoz illő élet, a jó élet stb.) ... A kapitalizmus, amely az előbbi tagadása, a gazdagságot mint öncélt tételezi ...

Mandeville láttelele, tanmeséje a születő kapitalizmus időszakából. Elméletileg valami hasonlót művelt gazdaság és morál viszonyának értelmezésében, mint Machiavelli a politikát illetően.

Szindrómák

Vázlatosan áttekintettük az erkölcs, a jog, a vallás és a politika kapcsolatát. Utaltam rá: ki lehetne, illetve ki kellene ezt egészíteni a gazdaság, továbbá a társadalmi tagozódás vizsgálatával, hogy a kép teljesebb legyen.

Egy adott társadalomban e tényezők összefüggenek egymással; áthatják, kölcsönösen meghatározzák egymást. Főleg a korábbi történelmi korszakokra, az ún. tradicionális társadalmakra jellemző e tényezők tartós együttese. Vagyis: egy meghatározott jogrend, politikai rendszer, egy konkrét vallás és moralitás együttese.

Tekintsük példának Kína esetét.

Etienne Balázs az alábbiakkal jellemzi történetének kulcsát. (1) Agrártársadalom. (2) Bürokratikus; széles paraszti alapon nyugvó társadalmi piramis. (3) A tudós hivatalnokok (mandarinok) osztálya a hatalom egyetlen letéteményese és legnagyobb birtokosa. (4) A tudós hivatalnokok testesítik meg az államot, amelyet a maguk képére formáltak. Szigorúan hierarchikussá, ellentmondást nem tűrővé, atyáskodóvá és mégis zsarnokivá; totalitárius moloch-állam. (5) Totalitárius állam, kölcsönös ellenőrzéssel és kollektív felelősséggel; minden magánkezdeményezés elfojtása. (6) Az írástudó hivatalnokok tökéletes ideológiai kifejezési formára leletek a konfucianizmusban. A konfucianizmus az ókorban a lesüllyedt nemesség és a forradalmi értelmiség ideológiája volt, a Han kortól (i. e. 206 – I. sz. 220) államdoktrína. – A konfucianizmus hirdette erények – tisztelet, alázat, szelídség, engedelmesség, önkéntes meghajlás a felettesek és az idősebbek előtt – egytől egyig a hierarchia támogatóivá váltak. Az ősök és a család kultusza mindössze alkalmas kiegészítésül szolgált. A már kibontakozott konfucianizmus nem-vallásos racionalizmusa és konformista hagyománytisztelete nagyon is megfelelt annak a politikai elitnek, amelynek legfőbb gondja az volt, hogy örök időkre fenntartsa magát. (Gazdaság és társadalom ...14-21.)

A konfucianizmus egy sajátos, többarcú, többoldalú képződmény. Filozófia, társadalmi erkölcsstan, vallás, politikai filozófia – mindez együttesen. A mandarin-társadalom, a hivatalnokság privilégiumain nyugvó paternalisztikus politikai gyakorlat szinte komplett rendszere. Elemek tartósan összekapcsolódó együttese, amelyek feltételezik egymást ... Sajátos erkölcsi fogalmainak, kategóriáinak csak e rendszerben van jelentése, értelme ... A konfucianus ethosz ennek a komplexumnak a terméke, megjelenési módja, eleme. (Sajátos elemek szinte megbonthatatlan egysége. Szindróma. A képből csak a jog hiányzik ahhoz, hogy teljes legyen ... Am feltehető: csak a sztereotíp képből hiányzik, a valóságban az is ott van a többivel együtt.) – És hogy a taoizmus se maradjon le tablónkról: az ilyen képződmények elemeként vagy mellettük, velük párhuzamosan léteznek kompenzáló, kiegyenlítő mechanizmusok, amelyek az

egésznek a működését rugalmassá teszik, s alternatívákat kínálnak a közösségnek, de még inkább az egyéneknek ... s ez növeli az egésznek a stabilitását.

Hasonló tendencia figyelhető meg India esetében. A kasztrendszer, a vallás szentesítette jogrend (Manu törvényei), a hinduizmus, a Bhagavad Gítá erkölcsisége szintén egységes rendszernek tekinthető.

Az ókori, a fogság utáni zsidó 'teokratikus rendszer' ('papi királyság') komponensei. A 'mózesi törvények', amelyek kötelezően előírják többek között a monoteista vallást (annak minden elemével, a legapróbb részletekig), amelyekben szinte elválaszthatatlan a jog és az erkölcs, s amelyek tartalmazzák a politikai berendezkedés (lehetséges) módozatait is – ugyancsak tanulságos példa a mondottakra. Még inkább a következő időszak fejleményei, a 'normatív judaizmus' kialakulása, illetve jellemzői és működése. A Talmud létrejötte s két meghatározó eleme: a halákha és az aggáda. – A diaszpóra feltételei között ugyan nem fejlődhetett ki komplex rendszerként, ennek ellenére sajátos elemek tartós együttese jellemezte.

Az 'iszlám', a muszlimok közössége (az umma) szinte klasszikus példa a fentebb jelzettekre. Komplex rendszer, melynek minden eleme összhangban van a többivel. A maga idejében kitűnően működött – hosszú időn át és nagy térségben.

6. Erkölcsi törvények és kötelesség

(Deontologikus etika)

A probléma

Aquinói Szent Tamás írja: *“Három dolog szükséges az ember számára az üdvösséghez: a hinnivalók ismerete, a kívánnivalók ismerete és a tennivalók ismerete. Az elsőt a hitvallás tanítja, amely a hitágazatokról való ismeretet adja elő, a másodikat az Úr imádsága, a harmadikat pedig a törvény tartalmazza.”* (Előadások a Tízparancsolatról, 13.)

Kant írja *A gyakorlati ész kritikája* c. művének végén: *“Kedélyemet két dolog tölti el egyre újabb és fokozódó csodálattal s tisztelettel, minél gyakrabban és kitartóbban gondolok rájuk: a csillagos ég fölöttem és az erkölcsi törvény bennem.”* (289.)

Az erkölcs mindig tartalmaz követelményrendszert. Kiemelkedő/fontos szerepe van benne a törvényeknek, vagyis a normáknak, s szorosan kapcsolódik hozzájuk a kötelesség fogalma. (Egymásra utaló terminusok. A kötelesség fogalma átfogóbb, s voltaképp e kategória alapozza meg a norma fogalmát, vele lehet a normát definiálni.)

A törvények és a kötelesség az erkölcs legalapvetőbb elemei közé tartoznak –; ezért nem meglepő, hogy gyakran szinte teljesen velük azonosítják az erkölcsöt, bennük jelölik meg annak lényegét. Az ilyen elméletet *deontologikus etikának* nevezik. Kant etikája a legjelentősebb közülük.

Törvény és kötelesség: mit is jelentenek ezek a kifejezések, mi jellemzi őket, s mi a szerepük az erkölcsben?

Erkölcsi normák, törvények

Az erkölcsi *törvények, normák, szabályok* tulajdonképpen általánosan érvényesnek tartott előírások, parancsok, utasítások. Nyelvi formájuk a felszólító vagy tiltó mondat. Állandósult, megszilárdult, rögzült, maradandó nyelvi formát öltöttek, amelyek változatlan formában léteznek, vannak jelen az erkölcsi tudatban.

Íratlan törvényeknek is nevezzük őket. Keletkezésük az ősidők homályába vész; létük megelőzi az írásbeliséget. Az írás megjelenése után sem öltöttek mindig írásos formát; a szóbeli hagyomány őrzi és közvetíti őket. Írásba foglalásuk és kódexbe szerkesztésük nem feltétele annak, hogy szerepüket betöltsék. Az írásbeliség terjedésével azonban előbb vagy utóbb írásban is rögzítik őket –, ennek kimondottan gyakorlati célja van. Ez a technikai művelet ugyanakkor sajátos következményekkel jár. *bőv

Az erkölcsi normák voltaképpen olyan előírások, parancsok követelmények, amelyeket az adott erkölcsi közösségben mindenkinek be kell tartaniuk; általánosak ebben az értelemben. – Az is megfigyelhető, hogy listákba szedik, kódexekbe szerkesztik őket; adott közösségre a normák meghatározott készlete, együttese jellemző. Többnyire a fontosnak minősülő tettekre, viszonylatokra vonatkoznak. Közismert példa erre a *tízparancsolat*, vallási és erkölcsi parancsolatok együttese, amit mind a zsidó, mind a keresztény vallás alapvető jelentőségűnek, egyetemesen érvényesnek tekint.

Az erkölcsi előírások, követelmények *formailag változatosak*.

Leggyakoribbak az egyszerű felszólító és tiltó mondatok: 'Tiszteld apádat és anyádat!' (Eredeti alakjában indoklás is szerepel: hogy hosszú ideig élhess azon a földön, amelyet Istened, az ÚR ad neked!) 'Ne ölj!' 'Ne paráználkodj!' (De lehet kijelentő mondat is, pontosabban értékelést tartalmazó kijelentés. Például ha azt mondom: 'A hazugság bűn', ez gyakorlatilag egyenértékű a következőkkel: 'Nem szabad hazudni', 'Ne hazudj!' Lásd indikativusz-imperativusz címszó alatt.) Lehetnek nagyon általános felszólítások is: legyetek szentek, légy bátor és erős, kövessetek engemet stb. Mózes ötödik könyvében találkozunk egy szokatlan formával: tizenkét átokmondást sorol fel; a lista valójában egy erkölcsi kódexet tartalmaz: "... a lévíták szólaljanak meg, és mondják ezt hangos szóval egész Izráelnek: Átkozott az, aki mesterember keze munkájával faragott, vagy öntött bálványt készített, amit utál az ÚR, és azt titokban felállítja! Az egész nép pedig mondja rá: Ámen! – Átkozott, aki gyalázza apját és anyját! Az egész nép mondja rá: Ámen! – Átkozott, aki elmozdítja felebarátja határkövét! Az egész nép mondja rá: Ámen! Stb. (5Móz 27,14-26.) – Hogy értsük, miről is van szó, tudnunk kell: az átok kimondása nagyon súlyos szankciónak számított az akkori fogalmak szerint; szinte a kiközösítéssel, a halálbüntetéssel egyenértékűnek tekinthető. Ellentéte az áldás. A kimondott szó mágikus erejű. Az idézett szöveg egyébként (a bibliakritika szerint) a tízparancsolat egy korábbi változata, az ún. sikemi dekalógus.

Példaként említhető még az ún. negatív vallomás, amilyent az *egyiptomi halottaskönyvben* és *Jób könyvében* (31. rész) olvashatunk.

Az erkölcsi normák írott alakzatai, a sajátos irodalmi formák, 'műfajok', például katekizmus (kathekon), parainézis, (erkölcsi) levelek stb.

Kötelesség

A *kötelesség* – a szó általánosabb értelmében – az, amit feltétlenül meg kell tenni, mert elvárják, előírták; cselekvésre irányul, feltételezi azt. *Kellést* fejez ki (imperatív jellegű) adott vonatkozásban s általános érvénnyel. Mint ilyen az erkölcs egyik fontos jellemzője. (Ha azt mondom valakinek: 'Ezt megtenni kötelességed', ez azt jelenti, hogy nem mérlegelhet, ez az elvárt, a helyeselt, az előírt magatartás.)

Szűkebb jelentésében a normák, törvények betartását értjük alatta az egyének részéről. Árnnyaltabban e kifejezésnek két, némileg eltérő jelentése is megadható. (a) Kötelességen mindenekelőtt s főként az erkölcsi előírások tiszteletét és betartását értjük; vagyis a normákhoz való elvárt viszonyt. (b) Az egyén mindig szociális kapcsolatok, társas viszonyok hálózatának része. A normák mellett a kialakult gyakorlat, a szokáserkölc betartását is elvárják az egyénektől. Ez utóbbi számtalan olyan, a társadalmi kapcsolatokhoz, szerepekhez tartozó elvárást, viselkedési-magatartási mintát tartalmaz, amely kötelező. (Például a rászoruló segítése, a családtagok/az adott közösség tagjainak védelme, az özvegyek-árvák támogatása, az idősek tisztelete, a betegek gondozása, a vendégbarátság az idegenek esetében is, vagy például az adakozás. Ezeket többnyire nem foglalják törvénybe, viszont az egyének feltétlen kötelességének tekintik betartásukat. Az ilyen kötelességek száma nagy. A közösségi jellegű társadalmakban (s például a családban) jórészt ezek szabályozzák az emberek mindennapi életét; mindenki tudja és számontartja,

kinek mivel 'tartozik', illetve adott helyzetben mit kell tennie. Látnunk kell azt, hogy az elvárások, kötelezettségek kölcsönösek; másoknak az adott egyénnel (helyzetének, szerepének megfelelően) szemben ugyancsak vannak köteleességeik. Valójában *köteleességek és jogok* egymást feltételező rendszerével állunk szemben; nemcsak nekem vannak kötelességeim másokkal szemben, hanem nekik is velem szemben; ami az egyi oldalon kötelesség, a másik oldalon jogként/elvárásaként jelenik meg. *Az ún. aranyszabály általánosított formában ezt az alapvető összefüggést, a kölcsönösséget is kifejezi.

A kötelesség teljesítésének értékelése eleve pozitív, elmulasztásáé pedig negatív.

Törvénszegés, bűn és büntetés

(Pál apostol hosszasan foglalkozik a törvény és a bűn problémájával, lásd a rómaiaknak írt levelét. A mózesi törvényekről van szó, amelyeket érvénytelennek nyilvánít: eddig a törvény uralma alatt voltunk, most már szabadok vagyunk tőle ... Elméletileg is érdemes figyelni megállapításaira. Egyrészt azt mondja: amíg nem volt törvény, addig nem volt törvénsértés, tehát nem volt bűn sem. A bűn tehát a törvény megsértése. A törvénnyel együtt megszületett a bűn is. Másrészt kifejti: a törvény önmagában nem elegendő; erőtlén, mert meg lehet sérteni, vele ellentétesen lehet cselekedni. Igaz, ennek nagy ára van: a bűn következménye a halál. A bűn ugyanis büntetést von maga után. Végül Pál szerint Ádám bűnét s a vele járó büntetést minden ember örökli. E tétéleivel nagyban hozzájárult a keresztény tanítás megalapozásához, amelynek etikájában a bűn és büntetés nagy szerepet játszik; mondhatnánk, központi helyet foglal el.)

Az erkölcsi 'törvényeket' be kell tartani, de ez nem fizikai szükségszerűség; meg lehet őket sérteni, s ez gyakran, kisebb-nagyobb rendszerességgel meg is történik. (Az Ószövetség egyik vezérmotívuma, hogy Izráel megsérti a törvényeket.) E normák azonban nem pusztán ajánlások, nem jámbor óhajok (jóllehet vannak köztük ilyenek is), hanem előírások, parancsok, kötelezők. Megsértésük, elmulasztásuk hibának, bűnnek minősül, amely reakciót vált ki, büntetést von maga után. A törvényeknek ugyanis része a szankció is, amit megsértésük von maga után. Igaz: a szankciók esetenként 'eszmeiek', de vannak más jellegűek is. ('Eszmei' szankciók gyakran fordulnak elő az erkölcsben. Ilyennek tekinthető a helytelenítés, a feddés, megszégyenítés, illetve az olyan következményekre való utalás, mint például a túlvilági büntetés.)

A normák, kódexek nem mindig utalnak a szankciókra, de ezek a körülménytől függetlenül léteznek, s alkalmazzák is őket. Vegyük a tízparancsolatot, eredeti formájában. Szövege általánosságban utal egy helyen a büntetésre (2Móz. 20,5), tágabb szövegkörnyezete viszont informatívabb, beszédesebb a szankciókat illetően. Több előíráshoz *expressis verbis* hozzárendeli, közli a szankciót. Például: "Meg kell halnia annak, aki valamilyen munkát végez a szombat napján. (2Móz 31,15.) "Ha valaki ócsárolja apját vagy anyját, halállal lakoljon! Apját és anyját ócsárolta: vére rajta. – Ha valaki férjes asszonnyal paráználkodik, a felebarátja feleségével paráználkodik, halállal lakoljon a parázna férfi és a parázna nő." (3Móz 20, 9-10.)

(*TOVÁBBI példák 2Móz 21, 22, 23-ból.) Az Ószövetség sok törvényéhez meghatározza a büntetést: Aki isteneknek áldozik, s nem egyedül az Úrnak, azt

ki kell irtani. Varázsló asszonyt ne hagyj életben! Mindenkit meg kell ölni, aki állattal közösül. Ha valaki megveri apját vagy anyját, halállal bünhődjék. Ha valaki embert rabol el, ... halállal bünhődjék. Ha valaki apját vagy anyját gyalázza, az halállal bünhődjék. (2Móz 21, 22 r.)

E példákkal bánjunk óvatosan; ott s akkor még nem különült el élesen erkölcs és jog. A jogra egyértelműen, az erkölcsre kevésbé jellemző a szankciók meghatározása. Az erkölcs más jellegű szankciókat tartalmaz, s ezeket a jogtól eltérően alkalmazza. Ugyanakkor az erkölctől nem idegen az olyan szigorú szankciók alkalmazása, mint a halállal büntetés. Az Újtestamentum szerint Jézus szavaival a megkövezéstől mentett meg egy házzasságtörő asszonyt (Ján 8,1-11).

Fentebb mondtam: a szankciókat alkalmazzák. Ezt a a kijelentést most korlátozom, pontosítom. Viszonylag gyakori, hogy a tettet, a mulasztást, a bűnt nem követi szankció. (Ez történik olyankor, ha a törvényszegés stb. titokban marad, nem válik ismertté – ami magától értetődő.) Vagy csak később s más módon, mint az jellemző és elvárható. Kialakul egy olyan látszat, hogy az erkölcsöt semmibe lehet venni, következmények nélkül meg lehet sérteni. Holott arról van szó többnyire, hogy időben elválik a tett, a magatartás, s az általa kiváltott erkölcsi reakció. Létezik továbbá elnézés, megbocsátás, még súlyosnak minősülő esetekben is.

Az erkölcsi normák eredetéről, történetiségéről

A normák eredetéről többféle nézet, álláspont létezik.

Körünkben a legismertebb a bibliai elbeszélésen alapuló változat. Ennek lényege, hogy az erkölcsi törvények isteni eredetűek. Adott körülmények között ennek a tanításnak lényeges szerepe volt: a törvények abszolút érvényét szolgálta, támasztotta alá. Látnunk kell: nem történeti ténnyel állunk szemben, hanem egy legalitást biztosító/célzó *erkölcsi ideológiával*. Mózes, a nevesített törvényhozó (emberként a legfőbb erkölcsi tekintély) e törvényeket változtathatlannak minősíti, amelyekhez sem hozzátenni nem szabad újakat, sem elvenni belőlük, hanem változatlan formában meg kell őrizni s be kell tartani őket. (S arra is ügyel, hogy mindenkit megtanítsanak a törvényre ...)

Az ószövetségi törvények természetesen hosszú időn át jöttek létre, öltöttek alakot, s időről időre változtak, módosultak. (Olyan 'adalékok' is bizonyítják ezt, mint a tízparancsolat különböző változatai az Ószövetségben.) Különösen szembetűnő ez a fogság utáni s az időszámításunk kezdete körüli időszakban; a 'szóbeli tanítás' és annak írásos dokumentuma, a Talmud ezt jól tükrözi. (Jézusnak az egyes törvényekkel kapcsolatos kijelentései, állásfoglalásai is ebben a kontextusban értelmezhetőek, lásd Vermes és mások megállapításait.)

Pál és a 'törvény'. Farizeus neveltetése. Megtérése. Relativizálja s érvénytelennek nyilvánítja a mózesi törvényeket (olyanokat, mint a körülmetélés, az étkezési tilalmak stb.); Krisztus törvényével helyettesíti őket. – Ha a vallási vonatkozástól e példában eltekintünk (ami nem megengedhető), akkor a következő megállapítást tehetjük. A korábbi közösségi lét alapjai megrendültek; a közösség és az egyének válaszut előtt álltak. A zsidóság többsége – a diaszpórában – továbbra is a mózesi törvények, vagyis a törzsi-nemzeti identitás és éthosz alapján maradt, kitartott a 'Törvény' mellett.

Voltaképp illúzió volt a törvény változatlan érvénye. Viszont erkölcsi hagyományuk, erkölcsi tőkéjük alapján sikeresen alkalmazták a kedvezőtlen történelmi változásokhoz. (Ez mélyreható morális változásokat is magával vont.) Szemben az előbbivel, számosan asszimilálódtak a környezetükben élő népekhez. Pál ezzel szemben úgy szakított a zsidó közösséggel és értékrenddel, hogy nem csatlakozott egyik hagyományos etnikai-vallási közösséghez sem; nem asszimilálódott, hanem új útra lépett, amelynek messzeható következményei lettek. Természetesen: Pál és követői abból építkeztek, ami rendelkezésre állt; eladdig különböző elemekből (a zsidó erkölcsi törvényekből s a hellenisztikus-sztoikus morálból) gyúrták össze, 'szintetizálták' az új erkölcsi követelményeket és értékeket. (Szinte minden korábbi érték átértékelődött ...; részben az evangéliumokban, részben az újszövetségi levelekben.) – Ami a dolog éedemi részét illeti: a rostán kihullottak az esetleges, nem lényegi előírások, például a 'vegyes tilalma', a 'gödölye'-szabályok, tabuk, s megőrződtek az érdemi erkölcsi törvények. Így tisztul, *nemesedik az erkölcs. Az a tény, hogy Pálnak a mózesi törvényekkel kapcsolatos álláspontja, magatartása heves ellenállást váltott ki a zsidóság körében, azt jelzi, hogy az ilyen folyamatok konfliktusokat váltanak ki. (Érdekes Jézus érvelése is a farizeusokkal kapcsolatban, amikor egy helyütt azt mondja: az nem isteni törvény, hanem emberi szokás. ***pontosan**)

Fennmaradt egy érdekes keresztény szöveg, a *Didakhé*, egy kompiláció; erkölcsi parancsok, normák gyűjteménye, halmaza. Saját korában nagyon népszerű volt. Régi és új törvények összehordva –; mai szemmel olvasva lemérhető rajta az erkölcs vátozatossága és változandósága.

Fentebb (a 4. fejezetben) már szó volt az erkölcs történetiségéről; az ott elmondottak a morális törvényekre is érvényesek.

Érvényesség, hatókör

(A törvények érvényessége.) Szinte mindig mint egyetemes normák, kódexek jelennek meg. Érvényük korlátozottab: az adott 'morális közösségre' érvényesek. Ezt a Janus-arcú, etnocentrikus értékrend, követelményrendszer szemlélteti a legjobban. Jól megvilágítja a jelenséget Sámson esete. Röviden: arról van szó, hogy a rögzített erkölcsi törvények, kódexek, maximák, erénylisták léte megtévesztő. Feltételezzük például, hogy az ószövetségi erkölcs feltétlenül tiltja az emberölést, s tartalmazza az emberszeretet követelményét. Valójában ezek a normák az adott közösség belső normái voltak, s nem vonatkoztak más etnikai-vallási közösségek tagjaira, főleg nem történetük korábbi időszakában, s főleg nem a szomszéd népekre, akikkel gyakrabban hadakoztak, mint szövetkeztek vagy csak békésen megfértek egymás mellett. Sámson, aki egy számár állkapcsával ezer filiszteust vert agyon, az elbeszélő szemszögéből nemzeti hős, nem pedig tömeggyilkos. (E történet egyébként minden valószínűség szerint kitalált, későbbi időpontban lejegyzett példázat.)

Erkölcünket idealizáljuk és túláltalánosítjuk; ezek az eljárások azt célozzák, hogy semmi kétely ne merüljön fel vele kapcsolatban.

Van azonban egy körülmény, amely azt a véleményt látszik igazolni, hogy az erkölcsi törvények egyetemesen érvényesek. A legtöbb közösség elítéli, tiltja az emberölést, a lopást, a házasságtörést, s megköveteli az igazmondást, előírja a szülők, idősek tiszteletét, a bajban lévők segítségét, a nélkülözők támogatását, a gyengébbek védelmét, és sorolhatnánk még hosszan mi mindent. E jelenségnek

sokkal inkább az a magyarázata, hogy az együttélés, a közösségi lét s a hasonló körülmények mindenütt jellegükben s tartalmukban hasonló szabályok kialakulását idézték elő. S a közös elemek mellett rendszerint nagy eltérések is megfigyelhetők az erkölcsökben.

'Erkölcsei közösség'. Többen is használják a kifejezést, mint magától értetődőt, holott értelmezésre szorulna. Valahogy így: emberek azon köre, akik kapcsolatban állnak egymással, ha csak közvetetten is. Kommunikációs kapcsolat. Egy helyi közösség esetében ez magától értetődő. Nagyobb integrációkban a kapcsolat közvetett. Ilyen alakulatok esetében kialakultak azok a technikák, eljárások, módszerek, amelyek közvetítik az ismereteket, normákat, értékeket, s eléggé hatékonyan. Például a papság, amely oktat is. Vagy a buddhista szerzetesek, akik nagy térségben tevékenykedtek. Vagy a konfuciósi kánonon alapuló hivatalnokképzés. A tömegvallások professzionális módon végzik ezt a tevékenységet. Nagy integrációkra (államok, birodalmak), egész földrajzi egységekre kiterjedően létrejön, kialakul egy egységes gondolkodás, világkép, közös erkölcsi szabályok és értékek ... s egy ennek megfelelő identitás tudat. Izrael fiai *egy* morális közösség tagjai. A római polgárok *egy másiké*. A tao követői *egy harmadiké* s így tovább. Az egész keresztény világ elvileg egy morális közösséget alkot. (Elvileg igen, valójában ez nem érvényesül; a kereszténység mélyen megosztott; ilyen volt történelme során is, jelenleg is.)

Az erkölcsi normák, törvények, s ami fontosabb: ezek kombinációinak konkrét változatai egy meghatározott 'közösséghez' tartoznak; ezen a körön belül érvényesek. Minden fejlettebb közösség rendelkezik ilyennel, s tagjai ezt tekintik mérvadónak, érvényesnek; erre hallgatnak, s ennek alapján értékelnek-ítélkeznek. És ez a döntő.

Bármely, tetszőlegesen kiválasztott kódexről mondhatjuk, hogy az egyetlen, egyetemesen érvényes erkölcsöt tartalmazza. Az ilyen s hasonló állítások tévesek, semmi jelentőségük nincs, illetve jámbor óhajok ...

Kölcsönhatások, adaptációk; tanulás másoktól, példájuk követése: e téren is törvényszerű.

Szerepük

A törvények fetiszizálása, illetve misztifikálás, például a keresztény etikákban. Motiváló tényezők

Az ilyen motiváció ereje (Pál a törv. elégtelenségéről).

LEGALITÁS. Külső törvény, elvárás, kényszer. A büntetéstől-szégyentől való *félelem* mint motiváló. Ahol ezek a döntőek, általában jellemző az élet szinte minden szférájának aprólékos szabályozása; az embert a normák erdejé veszi körül. ...

A normák mint az értékelés kritériumai. – Erény és bűn. – Törvény, törvénysértés, bűn. – Bűnös tettek, bűnök szokásos, jellemző listái. – Kazuisztika.

Szerepük az erkölcsi értékelésben az erkölcsi gyakorlat részeként.

Szerepük az erkölcsi szocializációban, oktatásban-nevelésben. – Létük fejlett kultúrára, erkölcsi viszonyokra utal. A papok, írástudók rendszeres, tudatos oktató-nevelő tevékenységet folytatnak. E tevékenységhez szinte nélkülözhetetlenek a rögzített kódexek, az írásba foglalt erkölcsi tanítások. Az

Ószövetség, jelesül a Tóra (de az egésze és a Talmud is) ismételt és nyomatékosan szólít fel a 'törvény' tanulására és tanítására.

A cselekedetek 2 erkölcsi osztálya, a 'két út' toposza, paradigmája mint az erkölcsi tanítás tipikus példája.

A törvény értelmezése, magyarázata, alkalmazása. *A törvény adott és általános. Az élet változik, helyzetei kimeríthetetlenek. Az itt kulcsszavakkal jelzett dolgok (értelmezés, magyarázat, alkalmazás) egy sajátos jelenségre utalnak. A mindennapokban, a való életben a törvényeket állandóan szembesítik a realitásokkal, s ha kiderül, hogy maguk a követelmények problematikusak, akkor előbb-utóbb *kikezdi őket az idő vasfoga.

Szűkebben értve az előírások, rögzített kódexek gyakoriak a többé kevésbé zárt, szervezett közösségre (qumrániak), rendekre (szerzetesség például, ennek egyik érdekes esete a buddhista szerzetesi szabályzat, a Pātimókka a kettőszáz-valahány szabályával és a szankciókkal, s a nyilvános, kollektív gyónás szokásával), hivatásrendekre, szakmákra (például orvosi, mérnöki etikai kódexek). Az utóbbiak kivált népszerűek napjainkban.

A kötelességek konfliktusa

Valós probléma; több etika is nagy figyelmet szentel a kérdésnek.

Kötelességek – jogok

(Rights theory) Fentebb utaltam arra, hogy a kötelességek a másik oldalon jogként jelennek meg, tételeződnek. (Ugyan nem minden esetben, ettől most tekintsünk el.) A *deontologikus etikák* a kötelességet emelik ki s tekintik az erkölcs lényegi viszonyának. Feltehető, hogy ennek nagyon egyszerű oka van: az eddigi társadalmak s erkölcsök eddig így működtek. Vannak ugyanakkor elhíresült jogok: az elsőszülötté, az első éjszakáé például, amelyek beleillenek *abba* a világba. Ha megvizsgáljuk kicsit közelebbről, kiderül, hogy például az európai feudális társadalom a jogra épült (hogy Gurevics kifejezésével éljek: "jogra épül az ország...").

Az újabb időszakban – úgy tűnik – változott a közgondolkodás s az erkölcsi felfogás, s hatására a jog is. A jog nagyobb hangsúlyt kap, erkölcsi értelemben is. Ennek elméleti következménye, hogy az etikák között külön hely illeti meg a 'Rights Theory'-t. Lehet, hogy az paradigma-váltás jele?

7. Erkölcsi értékelés, értékek

A probléma

Az erkölcs általános jellemzése során jeleztem, hogy lényege, működése három (négy) műveletten / eljáráson / tevékenységen alapszik; ezek a *megismerés, az értékelés és az előírás*.

Az értékelésnek az erkölcsben kulcsszerepe van. Az erkölcs mindenekelőtt s lényegileg gyakorlat, gyakorlati viszony; a mindennapi gyakorlat része. [“A morális diskurzus a gyakorlati diskurzus része”, lásd *A Companion ...*] Tehát amikor ebben az összefüggésben értékelésről beszélünk, az nem teoretikus tevékenység, hanem gyakorlati. Szinte minden tett, emberi megnyilvánulás, de a fontosabbak szinte automatikusan, spontán módon kiválják, előidéznek az erkölcsi értékelést. Az egyik leggyakoribb s legfontosabb erkölcsi esemény/történet az értékelés/ítélkezés, a helyeslés-helytelenítés.

Az értékelés elvi/elméleti kérdései/vonatkozásai

A morális értékelés is összetett, bonyolult művelet; több összetevője, aspektusa van. A főbb kérdések, vonatkozások:

- Voltaképpen mi a tárgya, mire irányul?
- Mi képezi alapját, mi az értékelés kritériuma?
- Mit fejez ki a morális ítélet, illetve lehet-e igaznak vagy hamisnak tekinteni?
- Mi az értékelés következménye, általánosabban: szerepe?

E kérdésekre különböző gyakorlati megoldások, illetve elméleti válaszok születtek. Ennek függvényében eltérő etikai tanítások, elméletek keletkeztek, amelyekre korábban már utaltam. Az egyik legismertebb közülük a *deontologikus etika* (kötelesség-etika), a másik az *erény-etika*.

A *deontologikus etikákra* jellemző, hogy a tettet, illetve annak motívumát értékeli, s kritériumként a törvényekre, kötelességekre hivatkoznak.

A *teleologikus etikák* esetében ugyancsak a tettek, motívumok képezik az értékelés tárgyát, azonban nem a törvényeket, hanem a cselekedetek célját, eredményét, következményét tekintik mérvadónak. Az erkölcsileg igazolt célok eltérőek; a legfőbb jó/cél lehet többek között a boldogság (eudémonista felfogás), a hasznosság (utilitarizmus).

Az *erény-etikák* – mindkettőtől eltérően – a személyiségre, annak morális tulajdonságaira, karakterére, attitűdjeire, szokásaira, integritására figyelnek. (Arisztotelésznél például ennek függvénye az emberek magatartása, s az, hogy jó állampolgárok legyenek. Az erények gyakorlása önérték is: a boldogság ezen az úton érhető el az emberek többsége számára.)

Vegyes rendszerek, elméletek.

Az életben inkább együtt, kölcsönhatásban alkalmazzuk őket.

Az értékelés gyakorlati vonatkozásai

Az értékelés során egy sor tényező játszik szerepet, amelyeket tisztázni kell. Ez azt jelenti, hogy *a megismerés hangsúlyosan szerepet játszi benne*; ez a kiindulópont, az előfeltétel az értékeléshez. A főbb tényezők például abban az esetben, ha egy tett értékeléséről van szó:

- A cselekvő személy.

- A konkrét körülmények.
- A szándék, a cél az adott esetben, a cselekvő motívumai.
- A valós és lehetséges következmények. (Ezek súlya.)
- Az adott tette vonatkozó normák.
- Mások magatartása (az erkölcsi gyakorlat).

Szinte minden eset más. Ugyanakkor vannak tipikus, jellemző esetek, amelyek korábbi értékelése precedensként szolgál az aktuális értékeléshez.

A több tényező óhatatlanul azzal a következménnyel jár, hogy közülük egyik vagy másik nagyobb súllyal szerepel a tett megítélésében. Sőt: esetről esetre eltérhet, változhat a kritérium, amelynek alapján az értékelés ténylegesen történik. Az esetek ugyanis nagyon változatosak, s az élő erkölcs 'rugalmas'.

Megfigyelhetők az értékelés során – azonos cselekedetek esetében – eltérések, jellemző tendenciák, amelyek akár ellentétesek is lehetnek. Például egyes esetekben csak a szándékot/célt vesszük figyelembe, míg a másik esetben a következmény alapján ítélünk. Ismét más esetben csak a normákra, elvárásokra vagyunk tekintettel. A különböző normatív etikák voltaképpen abban térnek el egymástól, hogy e tényezők közül csak az egyiket veszik alapul, azt tekintik döntőnek; a többitől pedig eltekintenek. (Kant például az erkölcsi törvényt, míg az utilitarista John Stuart Mill a cselekedet eredményét.) Vagyis *eltérő paradigmát* alkalmaznak. (Vö. MacIntyre utalását a morális értékelő fogalmak rangsorát illetően.) Ez az egyoldalúság a normatív etikai elméletekre jellemző, amelyeket szerzőik általában filozófiailag megalapoznak. Ám más az elmélet, s más az élet. A való életben, az erkölcsi gyakorlatban is előfordulnak hasonló tendenciák, mégis inkább ennek az ellenkezője a jellemző: minden szempont, illetve több lényeges tényező együttes figyelembe vétele, 'beszámítása', mérlegelése alapján értékeljük a tetteket. Lehetséges, sőt tendenciájában megtörténik minden egyedi vonatkozás számbavétele. Az értékelés tehát feltételezi a megismerést, az adott eset minden lényeges vonatkozásának tisztázását, elemzését, megfontolását. (A frónézis, a gyakorlati okosság mint erény itt is fontos szerepet játszik –, de hiánya is.)

* Szándék és következmény eltérő súlyozása az értékelés során. Például nevelési szituációban a szándék a döntő, a következmény többnyire elhanyagolható. Valós helyzetben megfigyelhetjük, hogy minél fontosabb eseményről, tetről van szó, annál nagyobb súllyal szerepel a következmény; fokozatos eltolódás, változó súlyozás az erkölcsi értékelésben. (Erre utal a mondás: a pokolba vezető út is jó szándékkal van kikövezve.)

Az értékelés alanyáról

Ki bírálja el az emberek tetteit, ki ítél felettük, s milyen jogon?

Több vallás azt tanítja, hogy tetteink bírója Isten, illetve valamelyik isten a sok közül. Például az ókori egyiptomiaknak határozott elképzelésük volt arról, hogyan történik a túlvilági ítélkezés. Az Ószövetségben Jahve – mint féltőn szerető Isten – állandóan értékeli, ítél, szankcionál; mint a tízparancsolat is utal rá, megbosszulja az atyák vétkeit fiaikban is harmad- s negyedízigen. Találkozunk itt kollektív ítélettel és büntetéssel (vízözön, Szodoma és Gomora), de csoportok és egyének elleni szankciókkal is. A negatív értékelést nagyon változatos büntetések követik, amelyek földi létükben érik a bűnöst –, ez a vallás nem ismerte akkor még a túlvilági ítélkezést.

A keresztény tanításban viszont ennek van döntő szerepe.

A vallásos tanítások azt sugallják, illetve *expressis verbis* megfogalmazzák, hogy létezik egy felsőbb hatalom (amely lehet egy személytelen erő, elv is; a lényeg: bármi is legyen, lehet rá hivatkozni), amely biztosítja az erkölcsi rendet világunkban; többek között azzal, hogy igazságosan megítél minden tettet és minden egyes embert vagy itt, a földön, vagy halála után, illetve az utolsó ítélet napján; a jókat jutalmazza, a rosszakat pedig bünteti. E tanításnak, amelynek fontos szerepe van a vallásos gondolkodásban, etikákban, eltérő változatai vannak. A vallások az erkölcsi kérdések a túlvilági lét perspektívájába helyezik, s a megoldás, a dilemma feloldása ott történik. (Erre mondtam: eszmei szankció.)

Függetlenül attól, hogy a vallások milyen megoldásokat dolgoztak ki az itt vizsgált kérdésben, minden közösségben ténylegesen és folyamatosan működik, megtörténik a tettek s az egyének morális értékelése. E nélkül az erkölcs ugyanis nem létezne, nem funkcionálna. Más szavakkal: *az erkölcsi gyakorlat egyik legfontosabb eleme éppen az értékelés*. E tevékenységben az adott morális közösség valamennyi tagja részt vesz.

.....

A jogban ez egyértelműen meghatározott: a bíró, akit ezzel formálisan megbíznak. Az erkölcs épp ezen a ponton radikálisan különbözik a jortól. Elvileg (s gyakorlatilag is) mindenki megítélhet mindent és mindenkit.

A kompetencia kérdése s annak kérdésessé tétele.

Az erkölcsi ítéletek szubjektív jellege

(Tanulságul) A való életben egy tett, történés erkölcsi értékelése nem egységes. Fogalmazhatunk úgy is: erkölcsi ítéleteink szubjektívek.

Akutagawa *A cserjésben* c. novellája, illetve a belőle készített film (Kurosawa, *A vihar kapujában*) szemléletesen mutatja be azt a jelenséget, hogy ugyanazt a történetet szereplői és szemtanúi eltérően élik át és adják elő, s másként ítélik meg morálisan. Közülük mindenkinek megvan a maga sztorija, története. Ebből levonhatnánk azt a következtetést, hogy annyi igazság van, ahányan megszólalnak. Ám ha kicsit megvizsgáljuk a szituációt, érdekes és fontos következtetés adódik. A szereplők nem eltérő elméleti álláspontot képviselnek, hanem egy drámai konfliktus szereplői. Minden érintett mást él át, mást lát és hall, s mindegyik számára alapvetően más a jelentősége, következménye annak, ami megtörtént. Ez voltaképpen triviális megállapítás, mégis gyakran meglepedünk róla. Pszichológiailag tehát természetes, magától értetődő a jelenség: mindenki saját, egyedi nézőponttal, tapasztalattal rendelkezik. A novellában (filmben) azonban nemcsak erről van szó. Ha kimondatlanul is, minden érintett szereplő a saját és a többiek magatartását nemcsak felidézi, hanem minősíti, értékeli is. Az is egyértelműen kiderül, hogy az önértékelés (önigazolás) és mások magatartásának értékelése nem független egymástól. (Gyakori a kettő kontrasztja.) A bíró előtt tett vallomások következménnyel terhesek, ez részben magyarázatul szolgál az öngazolásra. Van azonban ennek egy további motívuma is: mindenkinek szüksége van arra, hogy 'megőrizze arcát' mások s önmaga szemében is.

Az önértékelés, illetve mások értékelése nemcsak ilyen extrém helyzetben van jelen, hanem szinte állandóan, bár kevésbé feltűnően valósul meg, s tendenciájában a példában megfigyelthez hasonlóan működik.

Általában: mindenki személyes kvalitásainak, moralitásának és helyzetének megfelelően ítél, reagál mások tetteiről, illetve sajátjairól. (Az erkölcs az élet során keletkező kisebb-nagyobb konfliktusok kezelésének a módja is.) Nem nézői, pártatlan szemlélői és minősítői vagyunk a körülöttünk zajló dolgoknak, hanem szereplői és érintettjei is, s ez a körülmény messzemenően befolyásolja mindannapi erkölcsi vélekedéseinket, reakcióinkat, ítéleteinket.

Az értékelés kettős szerepe az erkölcsben

(a) Értékelés – ítélet – felelősség – szankció.

Az erkölcsi kényszerítés eszköze.

(b) Az erkölcsi követelmények, értékek és procedúrák, eljárások analízise, kontrollja. (Követelmények és realitások ütköztetése.) Ez hosszabb távon megvalósul és fontos jelenség. Az életben az erkölcs szinte állandóan változik. A könyvek, írások, tanítások erkölcsé ezzel szemben rögzített. (A betű megöl. A kőbe vésett parancsolatok nem tudják követni az élet változásait.) Kialakul az a látszat, hogy a törvények változatlanok. Gyakran vagyunk tévedés áldozatai e téren, amikor évezredes törvénykönyvekre hagyatkozunk bizonyos kérdésekben.

8. Erényetika

A probléma

Több olyan etikai elméletet ismerünk, amelyben az 'erény' fogalom áll a középpontban. Ezeket nevezik erény-etikának, gyakrabban erény-elméletnek. Velük szemben például a deontologikus vagy utilitarista elméletek állnak.

Az etika történetében az erény-etikának kitüntetett helye, meghatározó szerepe van. Maga ez a körülmény jelzi a kérdés fontosságát. Az alábbiakban e kérdést vizsgáljuk. Ám nem a különféle erény-etikákat elemezzük, inkább magát az erényt, mibenlétét, szerepét stb. kívánjuk megvilágítani. Vagyis arra vagyunk kíváncsiak elsősorban, hogy magában az erkölcsben, az erkölcsi gyakorlatban hogyan vannak jelen s miképp funkcionálnak az erények. Óhatatlanul szó lesz a velük kapcsolatos teoretikus nézetekről is, de csak a legszükségesebb mértékben. Az etikai elméletek többsége (az ún. naturalista elméletek, a normatív etikák) egy alapvető fogalomra, illetve paradigmára épít. Talál egy archimedesi pontot (kötelesség, erény, törvény, boldogság, hasznosság stb.), amely meghatározza az erkölcs lényegéről alkotott képét. Következésképp ezen elméletek kisebb-nagyobb mértékben egyoldalúak, részizgazságokat tartalmaznak. Maga az erkölcs összetett, bonyolult, szövevényes rendszer. Amiről az ún. etikák *külön-külön* szólnak, s ami mellett külön-külön érvelnek valami ellenében, mindaz *együtt* jellemzi magát az erkölcsöt; még pontosabban: mindaz feltételezi egymást s fontos szerepet játszik az életben. Van kötelesség s vannak erények, mint ahogy vannak szándékok, s vannak következmények stb. Ismétlem: mindezek együttesen jellemzik az erkölcsöt, akkor is, ha egyoldalúan jellennek meg az etikákban, illetve egymást kizáró rendszereknek tűnnek.

Az erény fogalmáról

Arisztotelész: az erény lelki alkat (41), középhatár; inkább a cselekvés jellemzi, mint az elszenvető viselkedés (86); igyekszik a maga lényegének megfelelően cselekedni (69); nem a természettől, de nem is annak ellenére van (?).

(Et. kislex.) Erény – az erkölcsi tudat fogalma, amely az egyén (csoport, osztály, társadalom) szilárd pozitív erkölcsi tulajdonságainak összefoglaló jellemzésére szolgál, s ezek erkölcsi *értékére* utal. Egyszersmind e fogalom a *jó* elsajátításának tevékeny formáját hangsúlyozza, szemben az alapelvek egyszerű ismeretével, amely nem teszi az embert erényessé.

(BrHu) erény: magatartásban, illetve tettekben megnyilvánuló erkölcsi érték; szűkebb értelemben a keresztény erkölcstanban megkülönböztetett hét fő erény. Ezek közül négy pogány eredetű, ősi, "természetes" erény, amely a minden emberben közös adottságokon alapul, három pedig "teológiai", speciálisan keresztény előírás, melyeket Isten különleges adományának is tekintenek. – Az erény úgy is definiálható, mint "a viselkedés és az élet összhangja az erkölcsiség elveivel". Eszerint az erények olyan gyakorlati attitűdök és szokások, amelyeket az erkölcsi elvekhez való igazodás érdekében sajátítanak el az emberek. Hagyományosan hét erényt szoktak említeni, ezek ugyanis a hét főbűnnel alkalmasnak látszanak az emberi viselkedés egészének leírására.

Az erény pozitív erkölcsi érték
az egyik fontos erkölcsi érték, erkölcsi kvalitás

karaktervonás, személyiség-érték
ellentéte: nem-erény, anti-erény, a bűn
erény-együttesek – az egyes erények feltételezik, illetve kizárják egymást
Forrásukról
Arisztotelész
kereszténység

Az erény sajátossága, szerepe az erkölcsben

törvény – mit tegyél, mit ne tegyél – egyes tettekre, cselekedetekre vonatkozik
erény: – milyen legyél, hogyan élj ... – az emberre, a személyiségre vonatkozik
erények – eszmények
Példák

Történeti vonatkozás

Különböző erkölcsstanokban különböző erény-listákat, illetve az egyes erények más-más értelmezéseit találjuk. Ez természetes. Az egyes történeti korok, közösségek, társadalmak erkölcsi különböznek egymástól. Továbbá: a differenciált társadalmakban az egyes társadalmi csoportok, osztályok, kasztok erényei (kívánatos tulajdonságai) nem azonosak. Többnyire zárt rendek, csoportok dolgozzák ki erénytanukat, eszményeiket, amelynek a nevelésben (ennek intézményes rendjét is biztosítják) fontos szerepet tulajdonítanak. Például Platón az erényekről s az örök neveléséről.

Néhány példa

Arisztotelész

Arisztotelész a következő erényeket nevezi meg, illetve sorolja fel és vizsgálja:

(Alkalmazás az egyes esetekre... Ezeket kell tehát táblázatunkból sorra vennünk. p. 44. köv.)

- bátorság – vakmerőség – gyávaság (a félelem és biztonság érzése tekintetében)
- mértékletesség – mértéktelenség – érzéketlenség (a kellemes és kellemetlen érzések tekintetében)
- nemes lelkű adakozás – tékozlás – fősვნყség (az anyagiak adása és elvévése ...)
- áldozatkésztség – ízléstelen nagyizolás, ostoba fitogtatás – szűkkeblűség (az anyagiakkal kapcsolatban)
- nemes becsvágy – felfuvalkodottság – kishitűség (kitüntetés és megszegyenítés tekintetében) – (Nemes becsvágy van abban az emberben, aki nagy dolgokra tartja magát érdemesnek, s azokra valóban érdemes is, mert ha ezt nem érdeméhez mérten tenné, akkor ostoba volna, holott *pedig az erényes ember sohasem lehet ostoba vagy értelmetlen.* p. 97.) (Jó ezt tudni.)
- szelidség – dühösség – halvérűség (az indulattal kapcsolatban)
- igaz, igazmondás – fennhéjzás – gúnyos szerénység (az igazsággal kapcsolatban)

- szellemesség – bohóckodás – bárdolatlanság (a kellemesnek a tréfában megmutatózkodó ...)
- kedvesség – tetszelgő, hízelgő – összeférhetetlen és házsártos (kellemesség az életben ...)
- szemérmesség – szégyenlős – szemérmetlen (az érzelmekben; nem erény ugyan ...)
- jogos felháborodás – irigység – káröröm (közeliállókati érintő eseményekkel kapcs.)
- igazságosság – igazságtalanság (1) törvényszegő (2) kapzsi, egyenlőtlenséget kedvelő – *kétféle: törvényszerető és egyenlőséget kedvelő
az egyetlen erény, amelyet mások javának tartanak; tudniillik a másokhoz való viszonyunkban nyilvánul meg – Az így értelmezett igazságosság nem csupán része az erénynek, hanem maga a teljes egészében jelentkező erény, s az ennek ellentétét alkotó igazságtalanság is nem csupán része a lelki rossziaságnak, hanem maga a teljes egészében jelentkező lelki rossziaság. (116-119.)

Háromféle állapot van, és pedig: két rossziaság: az, amely a túlzásban, s az, amely a hiányosságban nyilvánul meg – és egy erény, ti. a középhatár; ezek egymással bizonyos tekintetben mind ellentétben vannak. (p. 48)

Úsz. (Hegy-i beszéd, Mt. 5,1-12)

Amikor meglátta a sokaságot, felment a hegyre, és miután leült, odamentek hozzá tanítványai. Ő pedig megszólalt, és így tanította őket: “Boldogok a lelki szegények, mert övék a mennyek országa. Boldogok, akik sírnak, mert ők megvigasztaltatnak. Boldogok a szelídek, mert ők öröklék a földet. Boldogok, akik éheznek és szomjaznak az igazságra, mert ők megelégtetnek. Boldogok az irgalmasok, mert ők irgalmasságot nyernek. Boldogok a tiszta szívűek, mert ők meglátják az Istent. Boldogok, akik békét teremtenek, mert ők Isten fiainak neveztetnek. Boldogok, akiket az igazságért üldöznek, mert övék a mennyek országa. Boldogok vagytok, ha énmiattam gyaláznak és üldöznek titeket, és mindenféle rosszat hazudnak rólatok. Örüljete és ujjongjatek, mert jutalmatok bőséges a mennyekben, hiszen így üldözték a prófétákat is, akik előttetek éltek.”

Pál (1Kor. 13,1-13)

Ha emberek vagy angyalok nyelvén szólok is, szeretet pedig nincs bennem, olyanná lettem, mint a zengő érc vagy pengő cimbalom. És ha prófétálni is tudok, ha minden titkot ismerek is, és minden bölcsességnek birtokában vagyok, és ha teljes hitem van is, úgyhogy hegyeket mozdíthatok el, szeretet pedig nincs bennem: semmi vagyok. És ha szétosztom az egész vagyonomat, és testem tűzhalálra szánom, szeretet pedig nincs bennem: semmi hasznom abból. A szeretet türelmes, jóságos; a szeretet nem irigykedik, a szeretet nem kérkedik, nem fuvalkodik fel. Nem viselkedik bántóan, nem keresi a maga hasznát, nem gerjed haragra, nem rója fel a rosszat. Nem örül a hamisságnak, de együtt örül az igazsággal. Mindent elfedez, mindent hisz, mindent remél, mindent eltűr. A szeretet soha el nem múlik. De legyen bár prófétálás: el fog töröltetni; legyen nyelveken való szólás: meg fog szünni; legyen ismeret: el fog töröltetni. Mert töredékes az ismeretünk és töredékes a prófétálásunk. Amikor pedig eljön a

tökéletes, eltöröltetik a töredékes. Amikor gyermek voltam, úgy szóltam, mint gyermek, úgy éreztem, mint gyermek, úgy gondolkoztam, mint gyermek; amikor pedig férfivá lettem, elhagytam a gyermeki dolgokat. Mert most tükör által homályosan látunk, akkor pedig színről színre; most töredékes az ismeretem, akkor pedig úgy fogok ismerni, ahogyan engem is megismert az Isten. Most azért megmarad a hit, a remény, a szeretet, e három; ezek közül pedig a legnagyobb a szeretet.

Pál, Efez. – komplexebb és teljesebb kép, 'erénylista':

alázatosság, szelídség, türelem, szeretet, békesség, hit, igazságszeretet, tisztaság, szentség, adakozás, irgalmasság, jóság, igazság, egyenesség, jóakarát, éberség. – Hasonlóan részletes bűnlistát gyűjthetünk ki a levélből.

Keresztény középkori séma

hit, remény, szeretet, mint isteni-teológiai erények; okosság, bátorság/erősség/, mértékletesség, igazságosság mint természetes erények (Ezt kiegészíti a 7 főbűn listája, úgymint: kevélység, fősvénység, irigység, harag, bujaság, torkosság, jóra való restség. Megjegyzendő, hogy ez nem az erénylista tükörképe. Az erény ugyanis Arisztotelész szerint a közép, tehát a 'kevés' és a 'sok' minden erény esetében adott lenne. Illetve, amennyiben dichotom fogalmakban gondolkodunk, akkor a 7 sarkalatos erény ellentétét kellen kapnunk. Ebből adott egy tanulság. A 'közép-érték' sémáját, illetve bármely ilyen fogalmi konstrukciót bajos következetesen alkalmazni. Inkább afféle körülírásnak, jellemzésnek vehetjük, nem pedig exakt meghatározásnak.)

Megjegyzendő: a római katolikus erkölcsstanok többnyire ma is ezt a hagyományos megközelítést követik.

B. Franklin (Számadása életéről, Európa, Bp. 1989) a következőket írja:

Ez idő tájt fogalmazódott meg bennem az erkölcsi tökély elérésének merész és nagyratörő terve. Úgy kívántam élni, hogy ne vétsek soha, s legyőzzem a természeti hajlam, szokás és társaság kísértéseit. Mivel tudtam, vagy legalább azt hittem: tudom, mi jó s mi rossz, elgondolkodtam, miért is ne cselekedhetném mindig az egyiket, s miért ne kerülhetném el a másikat messzi. Azonban hamarosan látnom kellett, hogy nagy fába vágtam a fejszémet. Míg minden igyekezetemmel egyik hibámat tartottam szemmel, észrevétlen becsusszant a másik; a szokás rajtaütött a figyelmetlenségen; a hajlandóság néha erősebbnek bizonyult a meggondolásnál. Végül megbizonyosodtam afelől, hogy magammal kötött elvi megállapodásom, mely szerint az erkölcsösség egybevág legszemélyesebb érdekeimmel, nem elegendő ballépéseim megakadályozására; megcsontosodott rossz szokásokat kell letörnöm, majd jókat megszereznem és elplántálnom, mielőtt viselkedésem egyenletes helyességében megbízhatnék. E célból a következő módszert dolgoztam ki.

Az erényeknek olvasmányaim során elém került listáit hol szűkebbnek, hol bővebbnek találtam, aszerint, hogy a különféle szerzők több vagy kevesebb eszmét sűrítettek egy-egy erény címszavába. Mértékletességen például némelyek csupán az evés-ivás mértékletességét értették, mások kiterjesztették egyéb élvezet, étvágy, hajlam, testi vagy lelki szenvedély, sőt a kapzsiság és nagyralátás megzabolázására is. Jómagam a betekinthetőség okáért úgy határoztam, hogy inkább több címszót alkalmazok, s kevesebb eszmét sűríték

egy-egybe, mintsem kevesebb címszót zsúfolt tartalommal; ilyenformán tizenhárom erény címszavába gyűjtöttem mindazt, amit magam elé mint szükségeset vagy kívánatosat tűztem, majd minden címszóhoz mellékeltem egy rövid utasítást az erény mibenlétéről.

Az erények címszavai s a hozzá fűzött utasítások így hangzottak:

- *Mértékletesség* Ne egyél a tunyaságig, ne igyál a részegségig.
- *Csend* Csak úgy szólj, ha a magad vagy mások javát szolgálod; kerüld a fecsegést.
- *Rend* Legyen meg minden holmid helye; legyen meg minden tevékenységed ideje.
- *Határozottság* Határozz, mit kell tenned; hiánytalanul tedd meg, amit elhatározta.
- *Takarékosság* Csak úgy költs, ha a mások vagy a magad javát szolgálod; ne pocsékolj.
- *Szorgalom* Ne veszd el az időt; hasznos dolgon munkálkodj mindig; mellőzz minden fölös tevékenységet.
- *Őszinteség* Bántó módon senkit félre ne vezess; jámboran s méltányosan gondolkodj, s ha szólsz, ekképpen szóljál.
- *Igazság* Senkit igaztalanul meg ne sérts; iránta való kötelességed el ne mulaszd.
- *Mérséklet* Kerüld a végleteket; de légy türelmes a legvégső határokig azok iránt, akik megsértenek.
- *Tisztaság* Ne törd sem tested, sem ruhád, sem környezeted tisztátalanságát.
- *Nyugalom* Állj ellent az apró bosszúságnak; a hétköznapi és elkerülhetetlen hibák ne zavarjanak.
- *Makulátlanság* Ritkán élj a kéjjel: céljának egészségedet vagy a nemzést tekintsd; csömörig, erőd fogytáig, mások vagy a magad békéjének, jóhírének rovására ne üzd.
- *Alázat* Kövesd Jézust és Szókratészt.

Max Weber a protestáns etikáról, a puritanizmusról és Franklinről.

Gandhi: A hinduizmus (1921 október 6.)

Szanátana-hindunak nevezem magam, mert

1. Hiszek a Védákban, az Upanisadokban, a Puránákban és mindabban, ami a hinduk Szent Könyveiben foglaltatik, tehát az *avatárokbán* és az újraszületésben is,

2. hiszek a *Varnásrama Dharmá*-ban, még pedig véleményem szerint szigorúan védikus, és nem a ma szokásos külsőséges értelemben,

3. hiszek a téhen oltalmazásában, amelynek sokkal szélesebbkörű értelmet tulajdonítok, mint az általában szokásos,

4. nem ellenzem a képes ábrázolás tiszteletét.

...

Hitvallásomban benne foglaltatik az a hinduista tantétel, hogy senki sem ismerheti meg igazán a Sásztrákat, ha nem jutott el a *tökéletességhez* az *ártalmatlanságban* (ahimszá), az *igazságban* (szatja) és az *önuralomban* (brahmácsárja) és *ha nem mond le minden birtokról vagy jövedelemről*. És

hiszek a *gurukban*, de manapság millióknak kell utat találniok guru nélkül, hiszen csaknem kizárt dolog oly emberre akadni, kiből a tökéletes tisztaság tökéletes tudással párosul. Am azért nem kell kétségbeesnünk, hogy sohasem foghatnók föl valamely vallás lényegét, hiszen a hinduizmus alaptételei, mint minden nagy valláséi, változatlanok és könnyen megérthetőek. Minden hindu hisz egy egyedülvaló Istenben, az újrászületésben és a megváltásban. Ami azonban a hinduizmust minden más vallástól megkülönbözteti, az - sokkal inkább, mint a Varnásrama - a tehén oltalmazása.

Dalai láma (Tenzin Gyatso)

Ősi bölcsesség, modern világ Erkölcsi gondolatok az új évezredre (Európa 2000)

- ... közönséges emberi lény vagyok
- ... az emberek alapvetően egyformák
- ... alaptörekvés: megtalálni a boldogságot és elkerülni a szenvedést
- ... tudjuk, hogy semmi sem szavatolhat számunkra jobb, boldogabb életet, mint amit jelenleg élünk ...
- ... a boldogság belső fejlődés nyomán fakad, és független a külső körülményektől ...
- ... spirituális forradalmat szorgalmaz ...
- ... nem sokat számít, hogy valaki hívő-e vagy sem; sokkal fontosabb, hogy jó ember legyen ...
- ... a vallás ... (külsődleges)
- ... spiritualitás – az emberi lélek azon tulajdonságai: szeretet, együttérzés, türelem, elnézés, megbocsátás, elégedettség, felelősségérzet, harmónia érzése ... boldogságot szereznek...
- ... gondolni mások segítésére ... (Mahajana éthosz)
- ... tökéletesíteni ...
- ... az igazi boldogság a lelki béke ...
- ... a mosoly az egyik legszebb emberi képesség ...
- ... az elemi empátiának döntő szerepe van az erkölcsben ...
- ... önmérséklet, önfegyelm ...
- ... éberség ... (saját megnyilvánulásainkat illetően)
- ... az erény erkölce, a pozitív tulajdonságok erősítése: szeretet, együttérzés, türelem, elnézés, alázat, megbocsátás stb. – erőszakmentesség – nagylelkűség, adakozás
- ... célszerű szokásunkká tenni a mások javával való törődést ...

L. még például "A katolikus egyház katekizmusa" vonatkozó részeit (369-381), amely fogalmilag tulajdonképpen semmi újat nem tartalmaz, viszont jellemző a szervezetre.

E példák a maguk hevenyészett, esetleges voltában is tanulságosak.

Mit kezdhetünk velük manapság?

A fenti példák, utalások mutatják: történelmi korszakokon áthúzódó jelenségről, értékekről van szó. Am mintha az erény-etikák inkább a könyvekben léteznének, mintha a múlt rekvizitumai lennének. Van-e ennek az egésznek jelentősége, érvénye a jelenben? Fogas kérdés. Itt válaszként e kérdésre csak két könyvre szabadjon utalni, amelyek szerzői nem hivatkoznak egymásra, s egészen más oldalról s célzattal foglalkoznak a kérdéssel.

Az egyik: MacIntyre, Alasdair: Az erény nyomában – Erkölcselméleti tanulmány (After Virtue, 1981, magyar kiadása: Osiris, 1999); a másik: Comte-Sponville, André: Kis könyv a nagy erényekről (Paris, 1995, magyar kiadása: Osiris, 1998, jól használható bibliográfiával). Csak érdekességként álljon itt az utóbbi címszavainak jegyzéke (amit afféle erény-listának is tekinthetünk: Udvariasság, hűség, bölcs elővigyázatosság, mértékletesség, bátorság, igazságosság, nagylelkűség, részvét, irgalmasság, hála, alázat, egyszerűség, türelem, tisztaság, szelídség, jóhiszeműség, humor, szeretet.

Szinte általános jellemzője az erény-etikáknak, hogy kitüntetett szerepet tulajdonítanak egyetlen erénynek; ez pedig az igazságosság. Célszerű ezzel külön foglalkozni.

9. Az igazságosság

Az erényekről sok szép szó, épületes dolog hangzott el; dicsőhimnuszokra is lehet hivatkozni. (Gondoljunk csak Pál ihletett szavaira, amikor a szeretetről ír a korinthusiaknak.) Az igazságosságról több filozófus is úgy véli, hogy az nem egy az erények között, hanem kiemelkedik közülük. Már Arisztotelész a leghatározottabban ezt a nézetet vallotta.

Az igazságosság fogalmáról

Korábban már utaltam példaként Meng-c'i álláspontjára (az etikai abszolutizmussal kapcsolatban. Szerinte az 'égalatti' egyetemes igazságossága abban áll, hogy vannak kis emberek s nagy emberek, s adott mindegyiknek a feladata, munkája. "Akik szellemi munkát végeznek, azok kormányoznak másokat; akik pedig testi munkát végeznek, másoktól kormányoztatnak. Akik másoktól kormányoztatnak, azok másokat táplálnak; akik pedig másokat kormányoznak, másoktól tápláltatnak. Ez az égalatti egyetemes igazsága (*t'ung-ji*). Kf. Ók. I. 345-46. Ehhez nem kell kommentár.

Ugyancsak ismert Platón tanítása erről. Ez is hasonló nyomvonalon jár.

Arisztotelész az igazságosságról

Arisztotelész részletesen foglalkozik vele, érdekes és fontos része etikájának. (Nik. et. V. könyve.)

Az igazságosság – erény.

Az igazságosság két fajtája

igazságosság – igazságtalanság (1) törvénszegő (2) kapzsi, egyenlőtleniséget kedvelő

*kétféle: törvénszerető és egyenlőséget kedvelő

az egyetlen erény, amelyet mások javának tartanak; ti. a másokhoz való viszonyunkban nyilvánul meg

Az így értelmezett igazságosság nem csupán része az erénynek, hanem maga a teljes egészében jelentkező erény, s az ennek ellentétét alkotó igazságtalanság is nem csupán része a lelki rosszaságnak, hanem maga a teljes egészében jelentkező lelki rosszaság. (116-119.)

A törvénszerető igazságosság

Az egyenlőséget kedvelő igazságosság

A méltányosság – (145. kk.)

Az igazságos és a méltányos tehát azonos, csak hogy, bár mind a kettő erkölcsös, mégis többet ér a méltányosság. A nehézséget az okozza, hogy a méltányos dolog igazságos ugyan, de nem a törvény szerinti értelemben, hanem úgy, hogy mintegy kiigazítása a törvény szerinti igazságos dolognak. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a törvény mindig csak általános érvényű, viszont bizonyos dolgokban általános érvénnyel nem lehet helyesen intézkedni. ... a törvény mindig a nagy átlagot veszi, de amellet nagyon jól tudja, hogy ebben az eljárásban hiba van. ... a hiba nem a törvényben van, sőt nem is a törvényhozóban, hanem a tárgy természetében ...

* helyrehozni a hibát, ahogy a törvényhozó maga is tenné ...

Tehát a méltányosság lényege: a törvényt helyesbíti ott, ahol abban az általánosítás miatt hézag mutatkozik. ... egyúttal az is látnivaló, hogy ki a méltányos ember. Aki ilyen dolgokra határozza el magát, s ilyeneket cselekszik,

s aki nem állítja túlságosan az élére az igazságot másnak a hátrányára, hanem beéri a kevesebbel is, bár a törvény ömellelte szól, az méltányos ember; s ezt a lelki alkatot nevezzük méltányosságnak, amely tehát az igazságosságnak egy neme, nem pedig egy tőle különböző lelki alkat.

Rawls az igazságosságról

John Rawls: Az igazságosság elmélete (1971)

Rawls a társadalmi igazságossággal foglalkozik.

Hangsúlyozza: az igazságosság erény; az erények egyike.

*Része a társadalmi eszménynek, amely más elveket is tartalmaz.

A társadalom alapstruktúrája, alapszerkezete (mint súlyos egyenlőtlenségek rendszere).

2.§ AZ IGAZSÁGOSSÁG TÁRGYA

... "Az igazságosságot ... úgy jellemeztem, mint ami egy társadalmi eszmény része, noha az általam ajánlott elmélet kétségtelenül kiterjeszti az 'igazságosság' kifejezés mindennapi jelentését. Ennek az elméletnek azonban nem az a célja, hogy leírja a mindennapi jelentéseket, hanem az, hogy magyarázatot adjon a társadalom alapszerkezetének bizonyos elosztási elveire. Feltételezem, ez annyira fontos kérdés, hogy bármely elfogadhatóan teljes etikai elméletben találnunk kell a megoldásra elveket, s bármik lesznek is az elvek, ezek képezik az elméletben az igazságosságra vonatkozó tant. Úgy gondolom tehát, hogy az igazságosság fogalmát az határozza meg, milyen szerepet tulajdonítunk az igazságosság elveinek a jogok és kötelességek megjelölésében, illetve a társadalmi előnyök helyes felosztásában. Az igazságosság felfogása e szerep értelmezése.

Úgy tűnhet, e megközelítés eltér a hagyománytól. Ám szerintem ez tévedés. Abban a sajtósejtésben, amit Arisztotelész ad a fogalomnak, és amiből a legismertebb megfogalmazások származnak, az igazságosság tartózkodás a *pleonexia* elkövetésétől, azaz tartózkodás attól, hogy előnyt húzzunk valaminek az elvételeből, ami nem a miénk; ami másnak a tulajdona, jutalma, tiszte és így tovább. Vagy hogy nem tagadjuk meg valakitől, ami jár neki: teljesítjük az ígéretet, megfizetjük az adósságot és kellő tiszteletet tanúsítunk iránta. Nyilvánvaló, hogy ez cselekedetekre vonatkozó meghatározás. Eszerint egy személyt annyiban tekintenek igazságosnak, amennyiben jellemének tartós vonása az igazságos cselekvés szilárd és mindent átható vágya. Arisztotelész meghatározása nyilvánvalóan előfeltételezi annak magyarázatát, hogy valójában mi illet meg egy személyt, mi jár neki. Úgy gondolom, hogy az ilyen igényeket nagyon gyakran társadalmi intézményekből és az általuk teremtett jogos várakozásokból vezetik le. Nincs okunk azt gondolni, hogy Arisztotelész ne értene ezzel egyet, és egyértelmű, hogy az ilyen igények magyarázatára ő is rendelkezett a társadalmi igazságosság egyfajta felfogásával. Én azzal a céllal alakítottam ki meghatározásomat, hogy közvetlenül alkalmazható legyen az igazságosság legfontosabb esetére, az alapszerkezet igazságosságára. Ez nem mond ellent a hagyományos elgondolásnak.

3. § AZ IGAZSÁGOSSÁG ELMÉLETÉNEK ALAPGONDOLATA

Az igazságosság olyan felfogásának bemutatására törekszem, amely általánosítja és az elvonatkoztatás magasabb szintjére emeli a társadalmi szerződés például Locke, Rousseau és Kant írásaiban megtalálható ismert elméletét. Ne úgy gondoljunk ezért az eredeti szerződésre, mint egy

meghatározott társadalom vagy egy sajátos kormányforma megalkotására. Az alapgondolat inkább az, hogy az eredeti megegyezés célja az igazságosság elveinek megadása a társadalom alapszerkezete számára. Azoké az elveké, amelyeket szabad és célszerűen gondolkodó, saját érdekeik előmozdítására törekvő személyek az egyenlőség kiinduló helyzetében jóváhagynának egyesülésük alapvető feltételeinek meghatározásaként. Azoké az elveké, amelyek minden további egyezséget szabályoznak, amelyek körvonalazzák a társadalmi együttműködés kialakítható fajtáit és a létrehozható kormányformákat. Az igazságosság elveinek ezt az értelmezését nevezem méltányosságként felfogott igazságosságnak. (29-31)

Rawls eljárása: tételezzünk fel egy eredeti állapotot ... s határozzuk meg (következtessük ki), ebből mi következne. Tulajdonképpen ezzel alapozza meg a szerződés fogalmát, ami nem tény, hanem posztulátum (vagy fikció).

(MacIntyre ismertetésében, 330-331. o.)

Rawls fejtegetése szerint azok az igazságosság elvei, amelyeket egy racionális szereplő a "tudatlanság fátyla mögött" választana (172. o.), azaz úgy, hogy nem tudja, milyen helyet fog elfoglalni a társadalomban, vagyis hogy melyik osztályhoz vagy rendhez fog tartozni, milyen tehetségekkel és adottságokkal fog rendelkezni, milyen elképzelése lesz a jóról, és milyen életcéljai lesznek, milyen lesz a vérmérséklete, és milyen gazdasági, politikai, kulturális vagy szociális rendben fog élni. Rawls érvelése szerint egy ilyen helyzetben minden racionális szereplő meg fogja határozni, hogy mi az igazságos elosztás bármely társadalmi rendben, mégpedig két elv s a két elv közti konfliktus esetére vonatkozó elsőbbségi szabály segítségével.

Az első elv: "Minden személynek egyenlő joggal kell rendelkeznie az egyenlő alapvető szabadságoknak ahhoz a legkiterjedtebb teljes rendszeréhez, amely összeegyeztethető a szabadság egy mindenki számára hasonló rendszerével." A második elv: "A társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségeket úgy kell alakítanunk, hogy (a) a legkevésbé előnyös helyzetűek számára a legelőnyösebbek legyenek az igazságos megtakarítás elvével összhangban, és ugyanakkor (b) a tisztégek és pozíciók, amelyekhez kapcsolódnak, álljanak nyitva mindenki előtt a méltányos esélyegyenlőség feltételei mellett." (361. o.) Az első elv elsődleges a másodikkal szemben; a szabadság csak a szabadság érdekében korlátozható. (1. elsőbbségi szabály.) Az igazságosság pedig általánosan elsőbbséget élvez a hatékonysággal szemben. (2. elsőbbségi szabály.) Így jut el Rawls az általános elvéhez: "A társadalmi javak mindegyikét – a szabadságot és lehetőséget, a jövedelmet és a vagyont, valamint az önbecsülés alapjait – egyenlően kell megosztani, hacsak valamelyikük vagy mindegyikük egyenlőtlensége nem előnyös a legkevésbé kedvező helyzetűek számára." (362. o.)

... nemcsak úgy hiszem, hogy egy racionális szereplő *valamely*, a tudatlanság fátyla mögöttihez *hasonló* szituációban az igazságosságnak valóban *olyasféle* elveit választaná, mint amelyeneket Rawls megfogalmaz, ám azt is gondolom, hogy *csakis* egy racionális szereplő választana ilyen elveket ilyen szituációban.

(Értsd: az emberek nem racionálisan választanak; a társadalom nem így működik ...)

* a 2. elsőbbségi szabály pontos megfogalmazását l. Rawls könyvében, 361-362. oldalán.

.....

NB! a jelen társadalomban a gazdaság határoz meg mindent, az érvényesülő értékrendet is. A gazdasági növekedés szempontja mindennél erősebb.

10. Erkölcs és felelősség

Szabadság – felelősség

Felelősség nélkül nincs erkölcs (súlyát, jelentőségét, értelmét veszítené).

Az erkölcsi felelősség nehéz filozófiai problémával szembesít bennünket: a szabadság kérdésével. Ugyanis bárki csak akkor tehető felelőssé tettéért s annak következményéért, ha cselekedetének ő maga az oka; ha, mint Arisztotelész fogalmaz, akaratunkból következik a történés. Arisztotelész szerint nincs helye dicséretnek vagy megrovásnak azért, ami kényszer vagy tudatlanság miatt megy végbe.

A kérdés: rendelkezik-e az ember szabad akaráttal? Többnyire így vetődött fel és vált ismertté a probléma. Ennek oka a keresztény tanításban rejlik: az eleve elrendelés s a (túlvilági) jutalmazás és büntetés gondolatai egymást kizárják. Az ellentmondás feloldására született meg az akarat szabadságának tétele.

A “szabad akarat” doktrína problematikussága.

A helyes kérdésfeltevés: szabad-e az ember? Rendelkezik-e a választás lehetőségével és cselekvési szabadsággal? Ha igen, milyen mértékben stb?

A filozófia történetében két ellentétes álláspont alakult ki: a “libertáriánus” és a determinista. A probléma jelenleg sem megoldott. – A tudományos szemlélet determinista, az embert, a tudatot, pszichét érintő kérdésekben is. A kérdésre a választ a determinizmus ún. “lágy” értelmezése jelentheti; l. erről E. Valentine: Fogalmak és nézőpontok a pszichológiában (Gondolat, 1988) c. könyvét.

Úgy tűnik, a felelősséget illetően más úton jár az erkölcsi gyakorlat, az ún. józan ész. A dolog természetéből következően ez mindig konkrét esetekkel, egyénekkal foglalkozik. Itt – egyszerűsítve – ismertek a körülmények, a cselekvő és tettének indítékai, maga a tett és annak következményei. Az egyedi esetekben sokkal könnyebb erkölcsi ítéletet alkotni, s ennek alapján a felelősséget vagy annak hiányát megállapítani. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy mindig helyes, igazságos erkölcsi ítélet születik. (Megjegyezzük: az erkölcsi ítélet, vélekedés újabb problémákat vet fel, amelyekkel itt nem foglalkozunk.) Részben sok minden rejtve maradhat, részben az ítéletet alkotók különössége (erkölcsi felfogás, érintettség) több hibaforrást is rejt. (Irodalmi példa: Akutagawa novellája, illetve A vihar kapujában c. film.) Mindennek ellenére az egyedi esetekben könnyebben megítélhető, milyen mértékben volt szabad a cselekvő ember mint olyan (nem pedig “akarata”), tette milyen mértékben róható fel neki, illetve nem okolható azért, ami történt. Függetlenül a teóriától, a gyakorlatban megtörténik az ítéletalkotás és a felelősségnek, illetve hiányának megállapítása. Ez sosem hibátlanul történik, de megtörténik. Az erkölcsi gyakorlat megfigyeléséből, empirikus módon leszűrhető egy következtetés. Az ún. józan emberi ész szerint az emberek rendelkeznek ugyan választási lehetőséggel, ám nem mindig, s ha igen, akkor sem korlátlanul. A cselekvők autonómiája, illetve annak mértéke esetről esetre változik, tehát minden esetben külön vizsgálat, megfontolás tárgya kell legyen. (Logikai úton, okoskodás révén ugyancsak el lehet jutni ehhez a következtetéshez.)

Az erkölcsi felelősség: a két alaphelyzet

Heller Á. az erkölcsi felelősség két esetét különbözteti meg, ezek: a retrospektív, illetve az előre tekintő. (Ált. etika 88.) A közgondolkodás és az

etikai irodalom is inkább a retrospektív felelősséggel foglalkozik, holott az előretételező felelősség etikai szempontból legalább olyan légyeges.

a) *A tett előtt – az előremutató felelősség.* – A tett előtt – ha tudatos, megfontolt cselekedetről van szó – az egyén számára elvileg adott a lehetőség, hogy mindent számításba vegyen: az erkölcsi normákat, a körülményeket, az eszközöket, a várható következményeket, a bizonytalanság, a kockázat mértékét. Mert lehetőség, ezért elvárás és kötelesség is, hogy mindezeket megfontolva döntsön. Megfontoltan, felelősséggel, okosan – s a lényeg: ennek alapján cselekedjék.

Ennek ellentéte a meggondolatlan, felelőtlen tett, magatartás, amely – szinte függetlenül a következményektől – helytelenítést vált ki, negatívan értékelendő.

Irodalmi példa: Sartre: A fal c. novellája.

Az antik erények, jelesül a bölcsesség, az okosság, a bölcs elővigyázatosság (l. Comte-Sponville 3. f.)

A bölcs mint az etikák kedvenc eszménye.

Felelősség-etika (konzekvencializmus.)

b) *A tett után – a retrospektív felelősség.* – Ez általában akkor merül fel, ha valaki normát sért, és/vagy a következmények súlyosak. A felelősség megállapítása a megismeréssel kezdődik, ezt követi az értékelés, az értéktétel. Az adott közösség, a közvélemény az a fórum, ahol ez történik. A cselekvőt általában szembesítik az erkölcsi ítélettel, s ezzel gyakran látszólag le is zárul a folyamat. Látszólag, ugyanis az egyszer megtörténtek nem múlnak el nyomtalanul, őrzi őket ez emlékezet; adalékul szolgálnak az adott egyén erkölcsi megítéléséhez –, ez pedig kisebb-nagyobb mértékben meghatározza mások magatartását vele szemben. Az erkölcsi ítéletnek, a felelősség megállapításának gyakran további következményei vannak: részben a jóvátehető jóvátételének elvárása, részben szankciók, amelyek nagyon súlyosak is lehetnek. Súlyosnak ítélt bűn, mulasztás, elmarasztalás szankciója lehet a cselekvő halála is.

Az előremutató felelősség a jövőt érinti, a retrospektív felelősség viszont megtörtént dolgokkal kapcsolatos, a következmények gyakran visszavonhatatlanok. Van-e ez esetben értelme, szerepe? Nem az “eső után köpönyeg” tipikus esetével állunk szemben? Több oka is van annak, hogy az erkölcsi gyakorlat lényeges elemeként funkcionál. (1) A maga módján elősegíti azt, hogy – amikor lehetséges – a negatív következményeket a cselekvő jóvátegye, megszüntesse. (2) Precedenst jelent mindenki számára, ezzel hat kinek-kinek jövőbeni magatartására. Fenyegetést, erkölcsi kényszert jelent, amely jelzi: a közösség normáit nem lehet következmények nélkül megsérteni. (3) Megteremti, illetve fenntartja az “erkölcsi rend” létét vetett hitet, meggyőződést (amely nem több, mint illúzió, de még így sem lebecsülendő). (4) A retrospektív felelősség megállapítása során az emberek szembesítik, ütköztetik a normákat, erkölcsi értékeket a körülményekkel, feltételekkel, élethelyzetekkel, viszonyokkal. Nemcsak az emberek “vizsgálják”, hanem a morális törvények, illetve az ítélezés kialakult gyakorlata is. E procedúrában kiderülhet: maguk a normák problematikusak, illetve az ítélezés vagy az ítélezők. (Gondoljunk csak az evangéliumi esetre, amikor Jézust a házastörő asszonnyal szembesítik, Ján. 8,1-11.) S ha ez kiderül, az adott közösség előbb-utóbb módosítja őket. A való életben lejátszódó értékelés, felelősségre vonás tehát a normák, általában az adott erkölcs kontrollja is, ami szükséges feltétele hatékonyságának.

11. Erkölcs és személyiség

Szerteágazó kérdéskör; itt csak egyes aspektusairól lesz szó.

Az erkölcs – fentebbi meghatározás szerint – szabályozórendszer. Egy adott közösség, a társadalom eszköze az egyének magatartásának befolyásolására. Ha így nézzük, akkor az egyes egyén szerepe tulajdonképpen arra redukálódik, hogy fogadja el és tartsa be az erkölcsi normákat. Ez a felfogás leegyszerűsítő és egyoldalú. (Kiindulópont, amin túl kell lépni.) Az erkölcs ugyanis számunkra ott kezdődik, hogy az egyének megismerik, elfogadják, interiorizálják a törvényeket, értékeket, s belső igénnyé válik az “etikus” magatartás. Vagyis nem külső kényszerként hat, hanem belső, személyes választásként.

(Ezt fejezi ki Kant a legalitás – moralitás megkülönböztetésével.) Látnunk kell: itt többről van szó, mint a közösség irratlan törvényeinek elfogadása. Az egyén ugyanis nemcsak elfogadja és gyakorolja, betartja a morális törvényeket, hanem alakítja, formálja az erkölcsöt; szereplője, de szerzője is az élet drámájának. Község és egyén nem egyenlő súlyú szereplők e történésben; ám tévedés lenne az individuum szerepét elhanyagolhatónak minősíteni.

A személyiségről

Mit értünk személyiségen? – Több tudományág is foglalkozik e problémával, például a pszichológia, a szociológia, a filozófia is a maga módján. Nincs egy általánosan elfogadott személyiségelmélet, illetve többféle is létezik. Az etikák általában hallgatólagosan elfogadják valamelyiket, vagy egyszerűen valamely emberképet.

Jelen összefüggésben csak néhány általános megjegyzést teszünk.

Az emberi személyiség történetileg alakult ki. Vagyis a kezdetek kezdetén nem létezett az, amit személyiségnek nevezünk. Az emberi tudat, gondolkodás, megismerés kialakulása, valamint a differenciálódó társadalmi szerepek és helyzetek következtében válnak az emberek különbözőkké, s ennek következtében jelenik meg az én- és öntudat, s a személyes autonómiának legalább a minimuma, minden további következményével. Történetileg nehéz meghatározni, hogy ez mikor következett be; valószínű, hogy a személyiség egyidős a civilizációval.

Egyén és társadalom, egyén és közösség összetartozó fogalmak; amilyen az egyik, olyan a másik. (Ez sztochasztikus összefüggés.) A vadász-társadalmak tipikus egyéne a vadász, a nomád állattenyésztő a pásztor, a fogyasztói társadalomé pedig a manipulált fogyasztó. – A társadalmak – elementáris erővel – a saját képükre formálják az egyéneket. Létrejönnek, kialakulnak a személyiség sajátos típusai.

A társadalmak, a közösségek, a különböző társadalmi helyzetek, történeti szituációk az egyének számára nagyon eltérő lehetőségeket kínálnak; szabadságuk, autonómiájuk, választási és cselekvési lehetőségeik szélső értékek között váltakoznak. Ugyanez érvényes egyazon társadalom tagjaira, illetve meghatározott egyénre is: különböző viszonylatokban eltérő szabadságának mértéke. – Erkölcsi személyiség nem létezik morális autonómia nélkül.

Az erkölcsi személyiség

Számos jelentős, kiemelkedő (történeti) személyiséget ismerünk. Szókratész például individuum, személyiség; vannak, akik úgy gondolják, hogy történetileg

ő volt az első (erkölcsi) személyiség. Ez nyilván téves álláspont. Az viszont tény, hogy az európai kultúrában, az antikvitásban feltűnő, kiemelkedő valaki, s épp azért, mert tudatosan, határozottan vállalta személyes véleményét és meggyőződését – szemben másokkal, a közvéleménnyel. Alakja tehát okkal vált paradigmaticussá, akár Jézusé, Konfuciuszé vagy Szent Ágostoné (Vallomások c. műve révén, amely az első önvizsgálatnak tekinthető). S ha már neveknél, példáknál tartunk, megemlíthető Montaigne, a nagy moralista, vagy például B. Franklin, aki – mint fentebb láttuk – személyes használatra erénytant dolgozott ki.

Az említett nevek segítenek megérteni azt, hogy mi jellemzi az erkölcsi személyiséget. Ám sokkal általánosabb, széleskörű jelenségről van szó. Kis túlzással azt mondhatjuk: minden ember személyiség, következésképp morális személyiség. Lássuk, mi alapján tehetünk ilyen kijelentést, vagyis vizsgáljuk meg az erkölcsi személyiség ismérveit.

Kis Jánost idézem: “Egy ember erkölcsi személyisége nem más, mint időben állandó Én-je, azokkal az alapvető vágyakkal és kívánságokkal, erkölcsi meggyőzésekkel és értékekkel együtt, melyekkel ez az Én azonosul, s melyek azt meghatározott jellemmé teszik.” (Az abortuszról, p. 110.)

Részletesen is kifejti, mely ismérvek alapján beszélhetünk erkölcsi személyiségről.

“Erkölcsi személy az a lény, aki:

- megkülönbözteti magát mint időben folyamatos – múlttal és jövővel rendelkező – Én-t mindenkori állapotaitól;
- elgondolja Én-jének jövőbeni helyzeteit, és ezekkel kapcsolatos vágyakat és kívánságokat alkot;
- elgondolása van élete egészéről, kívánságai együttesét ennek az átfogó elgondolásnak rendeli alá;
- nem csupán kíván vagy nem kíván dolgokat, de kívánságait helyesli vagy nem helyesli – képes kritikai módon viszonyulni hozzájuk, felülbírálni, módosítani őket;
- nemcsak kívánságaihoz képes kritikai módon viszonyulni, hanem azokhoz az erkölcsi elvekhez, társadalmi előírásokhoz és értékekhez, valamint a gyakorlati okosság azon szabályaihoz is, melyeknek mércéjét vágyaira és kívánságaira alkalmazza;
- nemcsak önmagával képes megvitatni, hogy mi jó és mi rossz, mi helyes és mi helytelen, mi célszerű és mi célszerűtlen: embertársaival is képes vitát folytatni kívánságainak, életfelfogásának, cselekedeteinek, jellemének erkölcsi megítéléséről, miként azokról az elvekről és szabályokról is, melyeken az ítéletek nyugszanak; képes igazolást követelni az érdekeit sértő bánásmódokra és az erkölcsi érzékét sértő magatartásokra, képes megvédeni viselkedését, ha tőle magától követelnek igazolást; képes kívánságainak kritikai mérlegelésére és (vagy) másokkal való megvitatás alapján cselekvési indokokat megállapítani és ezen indokoknak megfelelően cselekedni, képes gátlás alá helyezni cselekvési indítékokat, melyeket önmagukban vagy következményeik miatt nem helyesel;
- képes időben és térben távoli cselekvésekből felépülő, célszerű cselekedetek elvégzésére.” (I. m. 109-110)

Vagyis nagyjából a következők: adekvát én-tudat; önmeghatározás, saját élet autonóm alakítása; tudatos élet, gyakorlat; jó és rossz, helyes és helytelen megkülönböztetése, erkölcsi ítélőképesség; distancia az erkölcsi elvekkal, közösségi normákkal kapcsolatban; erkölcsi kommunikáció- és vitakészség; önfegyelem, önszabályozás képessége; közvetett cselekvés, célszerű magatartás képessége.

Lehetne elemezni, vitatni egyes megfogalmazásait, s kiegészíteni stb. Maradjunk annyiban: viszonylag részletes, jó támpont az erkölcsi személyiség fogalmának meghatározásához. Az erkölcs lényegét, alapjait kifejező fogalmaink (megismerés, értékelés, felszólítás) segítségével úgy is megközelíthetjük az erkölcsi személyiséget, hogy e műveletek, eljárások reflexívek: önismeret, önértékelés, önszabályozás jellemzik mindenekelőtt.

Mindezekhez tegyük hozzá: a személyiség erkölcsi kvalitása függ olyan tényezőktől is, mint például életismeret, emberismeret. Gondoljuk csak meg: a helyes döntéshez, az eredményes cselekvéshez ezek szükséges feltételek. Továbbá: karaktere, jellemvonásai; mindaz, amit az erény fogalma fejez ki, illetve az erények adott készlete. Például igazságosság, szerénység stb. Mindennek próbaköve pedig a gyakorlat: cselekedetei, magatartása, releváns tulajdonságai; az embert tettei minősítik, hitelesítik igazán.

Erkölciségünk egyik fontos megnyilvánulása, hogy hogyan ítéljük meg mások cselekedetét, s magát az embert.

12. Az emberi élet védelme

A probléma

Úgy vélnénk, hogy az erkölcs az emberölésnek, az emberi élet kioltásának minden formáját tiltotta és tiltja. Ha kicsit utána gondolunk, belátjuk, hogy ez nem így van. A tízparancsolat 'Ne ölj!' normája például eredeti formájában az adott közösség tagjaira vonatkozott. Másrészt a norma próbája a gyakorlat. A nyugati/keresztény civilizációban, amely hitet tett a dekalógus mellett, a klérus megáldja a hadba vonulókat és fegyvereiket, hősként tiszteli a háborúban minél több ellenséget elpusztítókat. És szükségtelen olyan dolgokat említeni, mint a Szent Bertalan éj, a vallásháborúk, az inkvizíció. Még csak azt sem lehet mondani, hogy ezek véletlenek, rendszer-idegen történések voltak.

Továbbá, vannak az úgynevezett speciális kérdések, a határesetek, amelyekről alább lesz szó. Ezek nem a gyilkosság szokványos, tipikus esetei, mint amikor például szerelemföltés, családi konfliktus, agresszió, rablás bármi áron, vagy bűnbandák rivalizálása vezet az emberöléshez. Vagy pillanatnyi indulat, elmezavar. (A trabantos esete a kamionsöfőrrel.) Az abortusz, az eutanázia, a halálbüntetés és az öngyilkosság sajátos problémákat vet fel. Az alkalmazott etika külön-külön foglalkozik mindegyikkel, s okkal. Erre itt nincs elegendő hely. Van azonban egy további oka is, hogy itt egy címszó alá kerültek. Mindegyiknek (bár az abortusz esetében ez kérdéses) a tétje az emberi élet kioltása, mégis határesetet képeznek. Megítélésük szélsőségek között változik, a közvélemény megosztott; a gyakorlat nagymértékben eltérhet az elvektől, a jogi szabályozás és a közfelfogás között ellentét feszül. Napjainkban szinte mindenütt nyilvános vita tárgyát képezik e kérdések, esetenként társadalmi konfliktusokat is gerjesztenek.

S ami külön is érdekes probléma: az egyes kérdésekben elfoglalt álláspontok gyakran nincsenek semmi kapcsolatban egymással; inkonzisztens álláspontok, attitűdök, magatartások jellemzik életünket.. Tipikus példája ennek az, amikor ugyanazok az emberek küzdenek fanatikusan az abortusz-tilalomért (az emberi élet szentségére hivatkozva), akik a halálbüntetést visszaállítását követelik.

Az előzményekről

A hinduizmus és a buddhizmus álláspontja egészen más e kérdésben, mint a nyugati vallásoké. Idegen tőlük az olyan antropocentrikus világkép és értékrend, amely az embert a természet, az élővilág fölé emeli. A lélekvándorlás tanítása azt jelenti, amit Gandhi tömören így fogalmazott meg: az ember egynek tudja/érzi magát mindennel, ami él. Ezért aztán etikájuk minden élet (az emberi és állati élet) kioltását tiltja.

Az antik hagyomány.

A zsidó/keresztény álláspont és gyakorlat e kérdésekben. Az ember megkülönböztetett lény, Isten képmása, hasonmása. Az emberi élet szent a keresztény tanítás szerint, tudatos kioltása bűn.

Ezek voltaképpen az elméleti pozíciók. A gyakorlat ettől (fentebb utaltam rá) mindig is eltért, amit 'elvileg' is igazoltak.

A jelen helyzetről

Az utóbbi időszakban, s kivált napjainkban e kérdésekben jelentősen megváltozott, illetve változóban van a közgondolkodás, az erkölcsi standard. Több ok is szerepet játszik ebben, így a szekularizáció, a szabadgondolkodás, a liberalizmus mint befolyásos eszmerendszer. Bizonyára jelentős hatása van a tudomány és technika fejlődésének, az iskolázottság mértékének, a tömegkommunikációnak stb. Csak egy mozzanatra utalnék itt. Amikor a terhesség korai szakaszában egyértelműen megállapítható például a magzat súlyos károsodása, valamilyen fejlődési rendellenesség, nehéz egyértelműen, kategorikusan tiltani az abortuszt.

Mondottam: az utóbbi időkben jelentősen megváltozott a közgondolkodás. – Az elmúlt korakra az volt a jellemző, hogy a vallásos tanításokat tekintették mérvadónak. Ma más kiindulópontból, más elméleti feltevésekre támaszkodva közelítünk e kérdésekhez is. Röviden: az 'emberi jogok', illetve a 'Rights Theory' mint normatív etika képezi az elméleti háttérrel s a gyakorlatban is egyre inkább ez a szemlélet, értékrend érvényesül. Ennek hatására, eredményeként több fontos kérdésben egyes országokban módosították a vonatkozó törvényeket. (Bár úgy tűnik, egyes kérdéseket – például eutanázia – illetően ez épp csak elkezdődött.) Szó nincs arról, hogy társadalmi méretű egyetértés, konszenzus jött volna létre az adott kérdésekben, inkább ennek az ellenkezője tapasztalható. A változó jogi-bírói gyakorlat ugyanakkor hosszabb távon az erkölcsi attitűdöket is befolyásolja, átformálja. Egyes kérdésekben pár évtized alatt jelentősen változott az 'erkölcs', több dolgot is átértékelünk, másképp ítélünk meg, mint korábban.

És most nézzük az egyes kérdéseket.

Abortusz

Antik erkölcs.

Zsidó álláspont, gyakorlat. ('Szaporodjatok és sokasodjatok...')

A keresztény álláspont. (Didaché)

A korábbi gyakorlat.

Megjegyzés a megszületett csecsemők, az újszülöttek esetéről. (Taigetosz,

Ószövetség: megölték, megették ... A salamoni eset ... Lie-ce, Korán ...

A modern jog és az erkölcs.

Kitérő: az állam, jelesül a totalitárius rendszerek és az abortusz-tilalom.

Eltérő nézőpontok, attitűdök, álláspontok és gyakorlat.

Szakmai (orvosi) szempontok, érvek.

Eltérő morális álláspontok.

Az ellenzők és érveik. (A konzervatív álláspont.)

A megengedők és érveik. (A liberális álláspont.)

A vitás kérdések.

Az abortusz eltérő indítékai. (Nem kívánt terhesség esetei, veszélyes terhesség, magzati rendellenesség stb.)

Az anya vagy gyermek dilemma (Kinek a jogai, kinek az élete?)

Ki döntsön?

A magzati lét 'metafizikája', illetve annak eldöntése, mikortól védendő ...

Eutanázia

A biológiai törvény: az egyedi lét végessége. (A hagyományos formális logika példamondata a szillogizmusra: Minden ember halandó ...)

A halál s a hozzá való emberi viszony.

Itt két szempontból kell a kérdést vizsgálni. *Egyrészt* van ennek egy elméleti, tudományos-filozófiai vetülete. Vannak filozófiák, tanítások, vallások és hitek, amelyek szerint a halál, a megsemmisülés csak a testet érinti; a lélek örökké létezik ... És vannak ezzel ellentétes tanítások. Nyilvánvaló, hogy e két álláspont egészen más perspektívába helyezi a halált, s ennek megfelelően értelmezi, ítéli meg a vele kapcsolatos emberi állásfoglalást, döntést, tevőlegesen megnyilvánulást. *Másrészt* van ennek egy egzisztenciális vonatkozása: az egyes egyén (minden egyes ember) hogyan éli meg, hogyan reagálja le, hogyan oldja meg saját halálának problémáját. Emberi méltóság, emberként élni s meghalni. S ebben mi a többi ember, a társadalom szerepe.

*Egzisztencializmus, gond, aggodás, határhelyzet, halál.

Az eutanázia e második vonatkozással függ össze. Gyakran fogalmazzák meg: a halál voltaképpen feladat az ember számára. Olyan véleményekkel, megállapításokkal is gyakran találkozunk, hogy a modern, individualista, tömeg- és fogyasztói társadalom kitér e probléma elől. A 'könnyű halál' legélesebben az olyan esetekben merül fel, amikor valaki számára az élet már egyértelműen csak szenvedés, fizikai és lelki értelemben is, teljesen tehetetlenné, kiszolgáltatottá válik, és semmi esélye nincs a gyógyulásra ... csak a további szenvedésre. (Amit a modern orvosi kezelés a halál késleltetésével meghosszabbíthat.)

Konfucianizmus: ha jó a kezdet és a vég. – A jó vég kérdése: emberhez méltóan...

A keresztény álláspont az élet szentégéről, a kizárólagos isteni jogról és a szenvedés pozitív megítélése.

A sajátos helyzetek, esetek, amelyekre az eutanázia a válasz.

Az eutanázia fogalma. Indítéka, célja.

Az autonóm döntés és feltételei.

Aktív és passzív eutanázia.

A jelen helyzet.

Ellenzői.

Támogatói.

Az orvosok és az eutanázia.

Törvényi szabályozása, annak indítékai. (Visszaélések lehetősége, ténye stb.)

.....
Az eutanáziát illető alapvető *morális* kérdések és dilemmák a következők. Megengedhető és támogadható-e? Dönthet-e az egyén úgy, hogy ily módon pontot tesz élete végére, megvált az élettől? Bárki befolyásolhatja-e ebben? Dönthet-e helyette más? Felülbíráhatja-e valaki, bárki az egyén döntését?

Megtagadhatja-e az, akire hárul, a közreműködést, a segítséget az élet egyik legnehezebb helyzetében, vagy ellenkezőleg: joga, netán kötelessége megtenni olyant, amit az erkölcs – úgy tűnik – tilt, és aminek következménye a legsúlyosabb, végleges, vissza nem vonható? Ezek valódi kérdések, és a probléma, a helyzet konfliktust tartalmaz. Emberi életet kioltani nem szabad, az ölés, a gyilkosság (e szó maga értékítéletet rejt) bűn. A segítség megtagadása (az együttérzés, a részvét mellett is) attól, aki ezt kéri élete legnehezebb helyzetében ugyancsak sérti az erkölcsi érzékünket, vallott elveinket. Mire való az erkölcs akkor, ha ilyen helyzetekben csődöt mond – kérdezhetjük.

Ha az eutanáziát elfogadjuk, akkor elismerjük: az egyéni döntés helyes, tisztelendő. Ha az egyénnek joga van így megválni az élettől, akkor másoknak kötelessége ebben közreműködni, életét kioltani, illetve (a passzív eutanázia esetében) hagyni meghalni. Ezt ugyanis a hagyományos erkölcs, sokak hite/meggyőződése tiltja, tehát az érintetteket konfliktus elé állítja, lelkileg hallatlanul megterheli. (Egyébként azokat is megterheli, akik az eutanáziát elfogadják.) Ugyanakkor e helyzetek elől nem lehet kényelmesen kitérni (többnyire ezt teszük), döntenie és cselekednie kell, amelyhez lelki erő, morális bátorság és felelősség 'kívántatik'. És olyan attitűd, mentalitás, amely az emberi méltóságot fontosnak tekinti. És itt kap szerepet az etikai elmélet (vallásos vagy szekularizált), vagyis az, miképpen gondolkodunk világunk egészéről és benne az ember helyzetéről, létünk értelméről s a helyes/kívánatos életről.

A nyilvános diskurzus e kérdésekről azt jelzi, hogy van egy megoldatlan probléma, s hogy a kialakult gyakorlat problematikus, ellentmondásos. Az eutanázia ugyanis nem új kérdés; az új az, hogy többé nem tabu téma. S éppen az, hogy a társadalom szembenéz vele, segíti elő a megoldást. A nagy nyilvánosságot kapó egyedi esetek s az általuk generált nyilvános viták ezt jelzik.

Halálbüntetés

A halálbüntetés szinte egyidős az erkölccsel. A Biblia, jelesül az Ószövetség ezt nemes egyszerűséggel fogalmazza meg: életért életet. A vérbosszú mint szokásjog és kötelesség ezen elv, megfontolás jegyében működött. (Látnunk kell: ez a szokás olyan állapotokra jellemző, amikor a vérségi-rokoni kapcsolatok a döntőek, tehát a nemzetségi-törzsi társadalmak tartozéka.) A bosszú az érintettek joga/akciója. Az állam s az állami igazságszolgáltatás ezt a gyakorlatot tiltotta s váltotta fel az elvileg pártatlan ítélkezéssel. A halálbüntetést ez az új alapon intézményesülő-működő jog (legalitás) szinte mindenütt alkalmazta. S nemcsak emberölés fejében kirótt büntetésként. (Olyan gondolkodók, mint például A. Szt. Tamás, ezt helyeselték, igazolták. Érdemes idézni, hogyan magyarázza/értelmezi az ötödik parancsolatot: "Némelyek azt mondják, hogy itt az emberölés teljes tilalmáról van szó. Ezért gyilkosnak mondják a világi bírákat is, akik elítélnék egyeseket a törvények szerint. Ezzel szemben mondja Augustinus, hogy Isten e parancs által nem vonja meg magától az ölés hatalmát: 'Ölök és életre keltek.' Deut 32,39. Tehát megengedett azoknak, akik Isten parancsára ölnek, mivel akkor Isten cselekszi. Minden törvény ugyanis Isten parancsa." (Előadások a Tízparancsolatról, 127.) Nos, Isten nevében ('parancsára', lásd az iménti idézetet) rengeteg ártatlan vért ontottak buzgó hívei. Érdemes megjegyezni: a *Traditio apostolica* (Óker. Írók 5.) szerint nem lehetett az egyház tagja az olyan tisztviselő, aki halálos ítéletet

hozhatott, sem a katona, aki öl. Változnak az idők ... Tamás a győztes, hatalmi pozícióban lévő egyház hangján beszél, míg a *Traditio* a keletkező új vallás erkölcsiségét fejezte ki, ami szemben állt az állam törvényeivel s gyakorlatával.) Több évezredes értékrend és gyakorlat kérdőjeleződött meg a halálbüntetés eltörlésével, ha egyelőre nem is vált általánossá ez. A törvénytelen és a törvényes erők szerves része múltunknak: jognak, politikának, erkölcsnek, s ehhez a vallás is 'asszisztált'. (Mint fentebb – szidrómak alcímmel – szó volt róla: ezek voltaképp egységes rendszert képeznek, együttesen, egymást erősítve töltik be funkciójukat. Természetesen ellentétek is fellépnek közöttük, illetve mindegyik komplexuson belül is. Mégis inkább megfelelés van közöttük: színe és visszája; egyazon komplex jelenség részeként érthetjük meg őket.)

A halálbüntetés megkérdőjelezése, elutasítása, kiiktatása a büntető jogból hosszadalmas história.

A tények, a tapasztalatok, a téves ítéletek, a joggal való visszaélés, koncepciók perек, politikai ítéletek esetei nagy szerepet játszottak az elmúlt századokban a halálbüntetés megkérdőjelezésében. Részben ezzel összefüggésben az olyan elméleti megfontolások, doktrínák, mint például az emberi jogok, ezek deklarálása stb. eredményezték azt, hogy egyre több állam változtatja meg törvényeit.

Az ún. *emberi jogok* 'deklarálása', kodifikálása bizonyára közrejátszottak abban, hogy a halálbüntetést megkérdőjelezték, s hogy több országban kiiktatták a tételes jogból, megszüntették.

Nem lezárt ügy; a USA-beli helyzet ezt jól illusztrálja. Az egyes államokban eltérőek a törvények és a gyakorlat.

* A USA egyébként az az ország, amelyben nagyon sok az erőszakos bűncselekmény, közöttük az emberölés. Történeti okokkal is magyarázzák ezt. Mindenesetre: a fegyvertartás jogi szabályozása s 'elvi' igazolása (önvédelem joga, szabadságjog, illetve személyiségi jog) ha nem is oka a helyzetnek, jelentősen hozzájárult, közrejátszik az ilyen bűncselekmények gyakoriságában.

Érvek és ellenérvek ...

Jellemző egyébként az ellentmondásos helyzetre, ami épp napjainkban történt, illetve történik a USA-ban. Az *xx* ügyről van szó, a sorozatgyilkos párról. 2002 őszén két férfi sorozatgyilkosságot követett el: véletlenszerűen választották (?) ki áldozataikat – a külső szemlélőnek úgy tűnik, hogy teljesen öncélúan, szinte szórakozásból öltek. Több állam területén is követtek el bűncselekményeket. Elfogásuk után az amerikai hatóságok tudatosan olyan államban állították őket bíróság elé, amelyben nem törölték el a halálbüntetést, mi több: fiatakorúakra is alkalmazható. (Az egyik tettes ugyanis a bűncselekmények elkövetésének időpontján még fiatakorú volt.)

Így állunk a halálbüntetéssel.

*

Öngyilkosság

13. A diszkriminációról

A probléma

Szó volt fentebb az erkölcs történetiségéről.

Ugyancsak szó volt a társadalmak történetileg változó típusairól.

Fogadjuk el: a modern, a jelenkori társadalmak alapvetően különböznek a tradicionális társadalmaktól. Mások az alapvető értékek is. Fogadjuk el: a modern társadalmak alapértékei a szabadság, az egyenlőség, az igazságosság, a tolerancia, a szolidaritás stb.

Ha feltesszük, hogy az egyenlőség s az igazságosság alapértékek, akkor minden hátrányos megkülönböztetés megengedhetetlen.

Értékekről van szó – nem pedig tényekről. Vagyis arról, mi a helyes, a kívánatos.

Azt is tudni kell, hogy ezeket az értékeket nem mindenki fogadja el.

Pillantás az előzményekre

A történelem előtti idők, viszonyok: a nemzetségi-törzsi társadalmak etnocentrikus értékrendje. A vérségi-rokoni kapcsolatok, a szolidaritás és kölcsönösség az adott közösségen belül, ennek ellentettje kifelé. A “más” közösségekhez, azok tagjaihoz való viszony.

A történeti társadalmak jórészt az egyenlőtlen ségek intézményesített rendszerei voltak. Alá-fölérendeltség, uralmi-szolgasági viszonyok, személyi függőség stb. A hierarchikus társadalmak az igazolt, intézményesített, általában öröklődő különbségek rendszerei.

Ennek felelt meg értékrendjük is. A kialakuló, létező társadalmi különbségeket törvényesítették, igazolták.

Példaként hivatkoztam az igazságosság konfuciósnus értelmezésére, illetve Platón erénytanára.

Az egyik legjellemzőbb eset az indiai kasztrendszer. Lényege, logikája: az egyes kasztokhoz tartozók (a teremtésükből következően) alapvetően különböznek s más a helyük, a rendeltetésük, kötelességük a társadalomban. Érintkezésük szigorúan korlátozott stb.

Hasonló az európai rendi társadalom szerkezete.

A társadalmi különbségek, egyenlőtlen ségek (szövevényes) rendszerei. Társadalmi, vagyoni, művelődési, etnikai, vallási különbségek egymást erősítő halmozódása.

A nemek egyenlőtlen helyzete a tradicionális társadalmakban.

Ellenhatások, ellen-tendenciák.

A meg nem haladott, élő, jelen lévő múlt – a gyakorlatban és a gondolkodásban, értékrendekben.

Az európai fejlődésről, az újkori nyugati társadalomról

Az újkori európai társadalom a hierarchikus, rendi társadalomból született meg, hosszú fejlődés és társadalmi-történeti konfliktusok révén.

A polgári társadalom jellemzői. Piaci gazdaság, árutermelés, az árutermelők viszonyai. A munkaerő mint áru. Az árutermelők elvi egyenlősége. A nemzetállam, a modern demokrácia és a jogállamiság. Szekularizáció, állam és vallás megváltozott viszonya. Stb.

A modern társadalom adekvát értékrendje.
A modern társadalmak öröklött és újkeletű egyenlőtlenségei.

Társadalmi-erkölcsi problémák s lehetséges megoldásuk

A különbségekhez, egyenlőtlenségekhez való viszony.
A diszkrimináció létező formái, esetei az élet különböző területein.
Politika, jog, igazságszolgáltatás
Gazdaság, munkaerőpiac
Művelődés-képzés
Vallás
nemek szerinti
életkor, generációs diszkrimináció
etnikai
szociális
Előítéletek
Példák: cigányok, zsidók, idegenek stb.
A rasszizmusról.
A mesterséges megosztásról.

14. Ember és környezete

A környezet-etikát kétféleképp is megközelíthetjük: (a) elméleti alapon és (b) a tényekből kiindulva, vagyis empirikus alapon.

Az elméleti megközelítés

Egyes, a témával foglalkozó írások elméleti kérdésként vetik fel és tárgyalják a környezetet érintő erkölcsi problémákat. (Természetesen az elméleti kérdésfeltevés is a gyakorlat által motivált. Viszont jele annak, hogy (már) konzisztensen kifejthető elméleti alapon is. – Ez a tárgyalásmód jellemzi például az *A Companion of Ethics* c. könyv vonatkozó tanulmányát. Antropocentrikus etikánkat bírálva/meghaladva egyre átfogóbban, általánosabb szinten vizsgálja az erkölcs érvényességét, túllépve eddigi kereteit; szinte univerzálissá tágítja az etika horizontját, érvényességét (de nem a vallásos/transzcendens értékrend alapján). Logikus és meggyőző. (Ámbár megjegyezhetjük: nincs új a nap alatt, legfeljebb számunkra, nyugatiak számára. A taoizmus, s részben a buddhizmus kezdetektől ezt az egyetemesebb értékrendet képviselte. Viszont a nyugati civilizációra jellemző az antropocentrikus értékrend; ráadásul ennek voluntarista formája érvényesül. Egyébként a Biblia is hasonló intenciót tartalmaz: népesítsétek be a földet, minden értetek-számotokra van, akiket Isten saját képére formált, uralkodjatok etc.) Részleteiben, ahogy kifejti *A Companion ...* az új megközelítést: human-centered ethics; animal-centered ethics; life-centered ethics; rights for rocks?; ecological holism. E megközelítés egyre gyakoribb.

A gyakorlati megközelítés

Az empirikus megközelítés egyes esetekből, problémákból indul ki. Elegendő egyetlen név a helyzet érzékeltetésére: Csernobil. – Az összefüggéseket végtelenül leegyszerűsítve a következőket mondhatjuk. Az ember, az emberi közösség a korábbi történelmi korokban harmóniában élt környezetével. Bár a gyűjtögető-vadászó életmódról az állattenyésztésre, a földművelésre való áttérés, a letelepedett, életmód, a városiasodás stb. több vonatkozásban is megváltoztatta, átformálta (mindig előnytelenül az élővilágra) természeti környezetünket, e változások jellege és nagyságrendje nem okozott komolyabb gondot; nem vált társadalmi és erkölcsi problémává. Az újkorban e téren drámaian megváltozott a helyzet. A kapitalista áruterelés az egész gazdaságot forradalmasította. Az új technikák, technológiák, a gazdaság méretei, a nyersanyag- és energiaigénye, a fogyasztás, a közlekedés, az urbanizáció – 'nyugodtan' mondhatjuk – környezeti katasztrófát idézett elő. Mozgatórugója az egésznek a nyereség, a profit, a magánérdek. Korunkban a gazdaság, a gazdasági érdek, a pillanatnyi, a rövidtávú gazdasági érdek, a magánérdek – úgy tűnik – minden más szempontot maga alá gyűr.

A szimptomákat jól ismerjük. A környezet szennyezése, az egész élővilágot veszélyeztető állapot, az erőforrások kimerülése, az élet minőségének romlása, a jövő generáció esélyeinek kockáztatása, környezeti balesetek, olyan katasztrófák lehetősége, amelyek az egész civilizációt veszélyeztetik – e jelenségek váltották ki az érdeklődést, döbbsentették rá az embereket a kérdések súlyára, váltották ki mozgalmakat stb. S vizsgálódást, elméleti reakciót is indukáltak.

A probléma komplex jellege

Itt más természetű problémával állunk szemben, mint az erkölcs hagyományos kérdései esetében.

Mindenekelőtt: a kérdés összetett. Főbb vonatkozásait, elemeit vázolni.

A problémák, jellege, kezelésük és megoldásuk szintjei.

Amit nem szabad, s amit meg kell tenni.

Kollektív felelőtlenség vagy felelősség – vagy tehetetlenség?

15. Erkölc és média

A 'média' (tömegkommunikáció) új fogalom; az sem biztos, hogy mindenki ugyanazt érti rajta. Új fogalmak többnyire akkor születnek, amikor a valóságban – ellentétben a Kohelet azon megállapításával, hogy nincs semmi új a nap alatt – olyasmi jelenik meg, ami korábban nem létezett. Amire a 'média' kifejezés utal, fokozatosan alakult ki az utóbbi száz-kétszáz évben. Mára a mindennapi élet része, voltaképp egy új szféra, terület, amelynek egyre nagyobb a szerepe, jelentősége. Ezt jelzik az olyan vélemények, amelyek (a sajtót) új, a negyedik hatalmi ágának tekintik (a törvényhozás, a kormányzás és a bíraskodás mellett).

A fogalomról

Mit is értünk e szón, hogyan lehet meghatározni a 'média' fogalmát? Felsorolhatjuk a számításba vehető 'műfajokat': sajtó, rádió, film, televízió, Internet, telefon, mobiltelefon. Ezek, amelyek szóba jöhetnek. Ha szűkítjük a kört (a fogalom terjedelmét), akkor a rádiót, a televíziót és az Internetet együtt értjük alatta. S ha még ennél is szűkebb fogalomként használjuk, akkor jelenleg a tv-re gondolunk, ha médiáról beszélünk. A tv viszont ... nos, voltaképp a sajtót és a filmet is jelenti. Vagyis a megnevezett dolgok egy-egy megjelenési formát, hordozót, közvetítő eszközt, technikát jelentenek inkább, nem pedig a tartalmat/funkciót. Éppen ma kezd összeállni egy új rendszerré, infrastruktúrává, szolgáltatássá az eddig külön létező elemek szinte mindegyike, a digitális technika, a digitalizáció következtében. Ám ezen a ponton olyan tevékenységek is ezt a technikát, infrastruktúrát használják (például áruvásárlás, pénzzel kapcsolatos műveletek, közigazgatási-adminisztratív ügyek intézése stb.), amelyek a média-jelenségen kívül vannak. Médián ugyanis egy olyan közeget értünk, amelyen bizonyos információkat, kulturális termékeket, véleményeket szinte mindenkihez el lehet juttatni. (Beleértve egyéni vélemények, sms üzenetek tömegét is, amelyek így a legnagyobb nyilvánosságot kapják.) A média nyilvános kommunikációs / információs tér. A nyilvánosság a médiának talán a legfontosabb jellemzője.

És az etika szempontjából ez a sajátossága a lényeges.

Ha emberek ezreihez, millióihoz, milliárdjaihoz lehet eljuttatni szinte percek alatt egy információt (ugyanazt az információt), véleményt, kulturális terméket, felhívást a Föld bármely pontjáról bárhova – és ma pontosan ez a helyzet –; *ez a tény önmagában újradefiniálja az erkölcsi közösség fogalmát*, az erkölcs működését, hatókörét alapvetően átformálja. Gondoljuk csak meg: a hagyományos közösségek és az erkölcsi illetékesség, tekintély hagyományos intézményei elveszíthetik minden kompetenciájukat és kontrolljukat tagjaik felett. – A másik oldalról viszont az egyének olyan virtuális* közösségek tagjává válnak, amelyek egyre átfogóbbak, s 'metszik' a múltra jellemző közösségi-szociális kereteket, vonatkoztatási rendszereket.

Néhány megjegyzés a médiáról, szerepéről

A média egy technika, technikai eszköztár. Szerepét hasonlíthatjuk az íráséhoz, a könyvnyomtatáshoz, amelyek – igaz: sokkal hosszab idő alatt – a kommunikációt, s annak révén az egész társadalmat megváltoztatták. A média esetében ugyanez történik az élő beszéddel, a hanggal (zene), a képpel, a mozgóképpel, tehát mindennel, ami látható-hallható. (Az információk jelentős

része ma már gyakorlatilag nem monopolizálható. – A mindenoldalú, a korlátlan kommunikáció lehetősége.) Teóriák is születtek már vele kapcsolatban, köztük olyanok, mint a Gutenberg-galaxis végéről szóló.

Egyik fő illeszkedése az életmódba a szabadidő kitöltése, a szórakozás/szórakoztatás ... És ennek felszíne alatt (nem is rejtve), illetve vele társítva a befolyásolás, a nyílt propaganda, a rábeszélés, a rejtett befolyásolás, a manipuláció.

Az egyik fontos kérdés, hogy ki birtokolja, s mire használja?

Univerzális eszköz (közvetítő, hordozó), szinte mindenre használható.

... a média mint a politika eszköze (demokrácia és média, manipuláció)

.. üzleti alkalmazás, illetve a média mint üzleti vállalkozás, mint iparág ...

... kultúra-hordozó, közvetítő; média és tömegkultúra

Összhatását, illetve hatását az élet egyes területein nehéz megbecsülni.

Itt csak annyit: többrétű, az élet alapvető vonatkozásait (is) érintő és ellentmondásos. Sokak világképét, értékrendjét, céljait-törekvéseit ez a 'közeg' határozza meg leginkább, egyének konkrét döntéseit, tetteit is befolyásolja. S ez már voltaképpen az erkölcsöt érinti.

Média és erkölcs

A film (mozi) és a televízió hatásán tanulmányozható..

Az emberek többsége befogadója, fogyasztója.

Olyan információk jutnak el hozzájuk, amelyek bővítik az emberek ismereteit, kitérítik világukat. Intenzíven közvetítenek társadalmi demonstrációs hatásokat. Szembesülnek más társadalmi helyzetekkel, attitűdökkel, életfelfogásokkal, az övékétől kisebb-nagyobb mértékben eltérő erkölcsi felfogásokkal, mentalitásokkal. Mindezt szembesíti a média saját helyzetükkel, erkölcsiségükkel. Már ezzel formálja erkölcsi világukat: megkérdőjelezi saját különös erkölcsüket. Ha például a film férfi és nő kapcsolatának más modelljét közvetíti tömegek számára, mint ami a zárt, tradicionális közösségekre jellemző, ez nem marad hatás nélkül hosszabb távon az emberi kapcsolatokra, személyes magatartásukra..

*

16. Az erkölcsi nevelésről

A társadalmak – mint mondtam – a saját képükre formálják az egyéneket. Spontán módon is végbemege ez a folyamat; a civilizáció kialakulásával tudatosabbá, célszerűvé válik. Az intézményesített oktatás-képzés-nevelés rendszerei éppen ezt célozzák. A spártai nevelés, a kínai hivatalnok-képzés jó példák erre. E tevékenység egyik fontos eleme az erkölcsi nevelés.

Az erkölcsi nevelés céljai, eszközei, módszerei.

Ismertek az erről korábban született elméletek. Csak két nevet szabadjon említeni.

Comenius (1592-1670) *Didactica magna* c. művében olvassuk: “Mik tehát a feladataink? Annak a bölcsességnek az elsajátítása, mely nemessé, erőssé és nagylelkűvé tesz bennünket. Azaz mindannak az elsajátítása, amit bennünk erkölcsnek és erényességnek neveznek, ami végül is a teremtmények felett állóvá, magához az Istenhez is igen-igen hasonlatossá tesz bennünket.” (203.) Ennek jegyében fejti ki a “magasrendű erkölcsiség kialakításának” tizenhat alaptételét. “Ezek közül az első: Kivétel nélkül minden erényt bele kell plántálni az ifjúságba.” S az utolsó: “mindenképpen szükség van fegyelmezésre, hogy a rossz erkölcsökkel szembehelyezkedjünk”. A sátáni ellenség ugyanis mindig jelen van ...

Rousseau (1712-78) nevelési elvei s módszere, *Emil* c. művében.

Szögezzük le: az erkölcsi nevelésnek nem volt s ma sem létezik egy univerzális célja. Pontosabban: a társadalom, a család, a közösség saját konkrét értékrendjét (amelyet rendszerint idealizál), elvárásait, normáit, követelményrendszerét közvetíti – kisebb-nagyobb hatékonysággal – az egyének felé. Szélső esetben a cél: az endedelmes, fegyelmezett, önállóan egyének tömegeinek biztosítása, akiket gond nélkül lehet irányítani, eszközként használni. A másik oldalon azt látjuk, hogy a társadalmak elitjei az erkölcsi kiválóság eszményeit igyekeztek érvényesíteni a nevelés során. (Példák.)

Az erkölcsi nevelés módszerei változatosak; legismertebb közvetlen eszközök: erkölcsi ismeretek oktatása, szoktatás, gyakorlás, fegyelmezés, jutalmazás-büntetés, példamutatás, példaképek, eszmények stb.

Eredményessége, hatékonysága – főleg a verbális oktatásé – kérdéses. Tényleges magatartásával az egész társadalom nevel. Személyiséggé, erkölcsi lényé az adott közösségben válik az egyén. Miközben megismeri, elsajátítja az adott közösség értékeit, írott és íratlan törvényeit, s kialakulnak etikai fogalmai, szert tesz a kellő tapasztalatra és ítélőképességre –; morálisan is egyre autonómabbá válik.

Önnevelés – a fejlett erkölcsi személyiség egyik ismérve.

AJÁNLOTT IRODALOM

- Biblia: Mózes V. könyve (Második törvény); Máté evangéliuma: Szent Pál levelei A Magasztos Szózata. Bhagavad-gítá (Európa, 1987.) Buddha beszédei (Helikon, 1989.)
- Dhammapada. A Tan ösvénye. Ford. Vekerdi József. Terebess Kiadó, Bp. 1999
- LAO-CE: Az Út és Erény Könyve (In: A kínai filozófia. Ókor. II. Szerk. Tőkei F. Akadémiai K. Bp. 1964., illetve külön kiadásban.)
- KONFUCIUSZ: Beszélgetések és mondások (In: A kínai filozófia. Ókor. I. Szerk. Tőkei F. Akadémiai K. Bp. 1962.)
- Korán (Helikon, Bp. 1987.)
- PLATÓN: Az állam In: Platón összes művei II. Bp. 1984.
- ARISZTOTELÉSZ: Nikomakhoszi etika Európa, Bp. 1971.
- EPIKTÉTOSZ: Kézi könyvecske Európa, Bp. 1978.
- EPIKUROSZ levele Menoikeuszhoz; levele Hérodotoszhoz; Alapelvek. In: Filozófiatörténeti szöveggyűjtemény I. Bp. 1966
- SENECA, L. A.: Erkölcsi levelek Európa, Bp. 1980.
- MARCUS AURELIUS Elmélkedései Bp. 1974.
- AUGUSTINUS, A.: Vallomások Gondolat, Bp. 1982.
- AQUINÓI Szt. Tamás: Előadások a Tízparancsolatról Pécs, 1993
- Reneszánsz etikai antológia Gondolat, Bp. 1984.
- MACHIAVELLI, N.: A fejedelem Bp. 1964.
- MONTAIGNE: Esszék Jelenkor Kiadó Pécs I. 2001., II. 2002
- ERASMUS: Enchiridion militis christiani. Kézikönyv Krisztus katonájának Bp. 2000
- LUTHER Márton négy hitvallása Bp. 1996
- LUTHER, M.: Asztali beszélgetések Bp. 1983
- KÁLVIN János: Tanítás a keresztyén vallásra Bp. 1986.
- COMENIUS: Didactica magna Pécs, 1992
- GROTIUS: A háború és a béke jogáról I-II. Bp. 1999
- BACON, F.: Esszék
- DESCARTES: A lélek szenvedélyei Ictus Kiadó 1994
- SPINOZA: Etika Bp. 1997
- HOBBS: Leviathan Bp. 1970
- PASCAL: Gondolatok Bp. 1978
- SHAFTESBURY: Értekezés az erényről és az érdemről Magyar Helikon Bp. 1969
- VOLTAIRE: Értekezés a türelmességről... In: Voltaire: Válogatott filozófiai írások Bp. 1991.
- MANDEVILLE: A méhek meséje Bp. 1969.
- ROUSSEAU: Emil, avagy a nevelésről
- ROUSSEAU: Erkölcsi levelek In: Rousseau: Értekezések és filozófiai levelek Bp.1978.
- Brit moralisták a XVIII. században. (Vál. Márkus György) Gondolat Bp. 1977
- A francia felvilágosodás morálfilozófiája (Vál. Ludassy Mária) Gondolat Bp. 1975
- FRANKLIN, B.: Számadása életéről Európa Könyvkiadó Bp. 1989
- KANT, I.: A gyakorlati ész kritikája In: Kant, I.: Az erkölcsök metafizikájának alapvetése -- A gyakorlati ész kritikája -- Az erkölcsök metafizikája Gondolat, Bp. 1991.
- HEGEL, G. W. F.: A jogfilozófia alapvonalai Bp. 1971
- MILL, J. S.: A szabadságról -- Haszonelvűség Bp. 1980.
- KIERKEGAARD, S.: Vagy – vagy Bp. 1978
- NIETZSCHE: Túl jön és rosszon Ikon Kiadó Bp. 1995.
- MUMFORD, L.: A gép mítosza. Válogatott tanulmányok Európa, Bp. 1986.
- GANDHI, M. K.: Önéletrajz. Európa, Bp. 1987
- GANDHI: Az erkölcsiség vallása Bp. 1998

- RAHNER, K.: Hit, szeretet, remény Bp. Bp. Luzern 1991
- DONALD, M.: Az emberi gondolkodás eredete Bp. 2001
- MALINOWSKI, B.: Baloma (Válogatott írások) Gondolat, Bp. 1972.
- SUMNER, W. G.: Népszokások Gondolat, Bp. 1978.
- GUREVICS, A. J.: A középkori ember világgépe Bp. 1974.
- ALBERT SCHWEITZER, a gondolkodó. (Válogatás Albert Schweitzer műveiből)
Ref. Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp. 1989
- FREUD, S.: A pszichoanalízis foglalatok In: S. Freud: Esszék, Bp. 1982
- OSSOWSKA, M.: Erkölcsszociológia Bp. 1973.
- HELLER Ágnes: A szándéktól a következményig Bp. 1970
- HELLER Ágnes: Általános etika Bp. 1994
- HELLER Ágnes: Morálfilozófia Cserépfalvi Bp. 1996.
- HUSZÁR Tibor: Erkölcs és társadalom Bp. 1983.
- BODA László: A keresztény nagykorúság erkölcszociológiája Bp. 1986.
- COMTE-SPONVILLE, A.: Kis könyv a nagy erényekről Osiris, Bp. 1998
- LONG, A. A.: Hellenisztikus filozófia Bp. 1998
- RAWLS, J.: Az igazságosság elmélete Bp. 1997
- DURKHEIM, E.: A társadalmi munkamegosztásról Bp. 2001
- MACINTYRE, A.: Az erény nyomában Bp. 1999
- LEACH, E.: Szociálintropológia Bp. 1996
- KOLAKOWSKI, L.: Kis előadások nagy kérdésekről Bp. 1998
- PIAGET, J.: A gyermek kétféle erkölcsé.
In: Válogatott tanulmányok. Bp. 1970. 407-439
- MAUSS, M.: Szociológia és antropológia Bp. 2000
- PINCKAERS, S.: A keresztény erkölcszociológia forrásai Bp. 2001
- Tények és értékek. A modern angolszász etika irodalmából. Bp. 1981
- VALENTINE, E. R.: Fogalmak és nézőpontok a pszichológiában Bp. 1988
- ALLPORT, G. W.: Az előítélet Bp. 1977
- RIESMAN, D.: A magányos tömeg Bp. 1968
- FROMM, E.: Az önmagáért való ember Bp. 1998
- ARONSON, E.: A társas lény Bp. 1978
- KÖLCSEY Ferenc: Parainesis Kölcsey Kálmánhoz
Gróf SZÉCHENYI István intelmei Béla fiához Magvető Bp. 1985
- HABERMAS, J.: A kommunikatív etika Bp. 2001
- LORENZ, K.: A civilizált emberiség nyolc halálos bűne Sopron 1988
- KÜNG, H.: Világvallások etikája (Projekt Weltethos) Bp. 1994
- CSÁNYI Vilmos: Az emberi természet Bp. 1999
- VANYÓ László: "Legyetek tökéletesek ..." Tanulmányok a keresztény aszkézis történetéhez a kereszténység kialakulásáig Szent István Társulat Bp. é.n.